

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
1 (2012), ss. 151-220.

MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN BEYÂNÜ'L-HAK DERGİSİNDE MEHMED ZİHNİ EFENDİ VE “EL-KAVLÜ'L- CEYYİD” ADLI ESERİNE YÖNELTİĞİ TENKİTLER

Mustafa Irmak

Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Ü. İlahiyat F., Arap Dili ve Belâgatı

Özet: Mehmed Zihni Efendi'nin *el-Kavlü'l-ceyyid* adlı eseri, Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'i, Teftâzânî'nin *Mutavvel* ve *Muhtasaru'l-me'ânî* adlı eserleri ve Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Mutavvel* hâşiyesinde yer alan beyitleri inceleyen bir çalışmadır. Kitapta, adı geçen bu eserler başta olmak üzere klasik dil ve belâgat kaynaklarına yönelik sert bazı tenkitlere yer verilmiş olması Mustafa Sabri Efendi'yi oldukça rahatsız etmiş ve onu, *el-Kavlü'l-ceyyid*'i ağır şekilde tenkit eden bir reddiye kaleme almaya sevk etmiştir. Makalede, Mustafa Sabri Efendi'nin Beyânü'l-Hak dergisinde yayınlanan bu çalışması incelenmiş; yazar ve eserinin hangi açılardan tenkit edildiği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Zihni Efendi, Mustafa Sabri Efendi, el-Kavlü'l-ceyyid, Beyânü'l-Hak, Kazvîni, Telhis, Teftâzânî, Mutavvel.

Mustafa Sabri's criticisms Published in the Journal of Bayan al-Haq on Mehmed Zihni and His Book “al-Kawl al-Jayyid”

Abstract: Mehmed Zihni's book, titled *al-Kawl al-jayyid*, is a study about the couplets in Qazvini's *Talhis al-Miftâh*, Taftazani's *Mutawwal* and *Mukhtasar almaani* and Sayyid Sharif Jurjani's glosses on *Mutawwal*. The existence of criticism over the major Arabic language and rhetoric books, including the ones mentioned above, had fairly disturbed Mustafa Sabri and impelled him to write a harsh refutation about *al-Kawl al-jayyid*. In this article, we examined Mustafa Sabri's study published in the journal of Bayan al-Haq, and tried to show from which aspects the author and his work were criticized.

Key words: Mehmed Zihni, Mustafa Sabri, al-Kawl al-jayyid, Bayan al-Haq, Qazvini, Talhis, Taftazani, Mutawwal.

انتقادات مصطفى صبري أفندي على كتاب القول الجيد لمحمد ذهني أفندي في مجلة بيان الحق

الملخص: القول الجيد لمحمد ذهني أفندي دراسة تناول أبيات التلخيص للقزويني والمطول ومختصر المعاني للفتازاني وحاشية السيد الشريف الجرجاني على المطول. تكمن في هذا الكتاب بعض الانتقادات اللاذعة على مصادر اللغة والبلاغة القديمة -خاصة الكتب المذكورة أعلاه- وهذا قد أحن مصطفى صبري أفندي وأدى به إلى كتابة رد شديد على القول الجيد. وفي هذا البحث، تناولنا دراسة هذه الانتقادات المطبوعة في مجلة بيان الحق لمصطفى صبري و حاولنا إظهار جوانب الانتقادات التي وجهها إلى محمد ذهني و كتابه المسمى بالقول الجيد.

الكلمات المفتاحية: محمد ذهني أفندي، مصطفى صبري أفندي، القول الجيد، بيان الحق، القزويني، تلخيص المفتاح، الفتازاني، المطول.

Giriş

Hatib el-Kazvîni (ö. 739/1338) tarafından Sekkâki'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinin belâgata tahsis edilen üçüncü bölümünün muhtasarı olarak kaleme alınan *Telhîsü'l-Miftâh*, belâgat tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini oluşturmuştur. Başta Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Mutavvel* ve *Muhtasaru'l-me'ânî*'si olmak üzere, eser üzerine pek çok şerh yazılmış; *Telhîs* ve etrâfi, Osmanlı medreselerinde yüzyıllar boyunca temel ders kitapları olarak okutulmuştur. *Miftâhu'l-'ulûm*, *Telhîs*, *Mutavvel* ve bunlar üzerine yapılan çalışmalardan oluşan külliyât, belâgatta kelâm-felsefe ekolü olarak anılan anlayışın temsilcileri olarak kabul görmüştür.

Belâgatın temel kaynaklarından birinin şiir olması ve bu nedenle belâgat kaynaklarında şâhid olarak bol miktarda şiire yer verilmesi, bu kitaplarda geçen beyitleri inceleyen müstakil çalışmalar yapılmasına vesile olmuştur. Mehmed Zihni Efendi'nin (ö. 1913) *el-Kavlü'l-ceyyid* adlı eseri, *Telhîs*, *Mutavvel*, *Muhtasaru'l-me'ânî* ve Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *Mutavvel* hâşiyesinde yer alan beyitleri inceleyen kuşatıcı yapısı sebebiyle bu alanın önemli referans kaynaklarından biri olma özelliğini hâlen muhâfaza etmektedir. Fakat kitapta özellikle klasik kaynaklara karşı zaman zaman kendini hissettiren olumsuz üslup, Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin (ö. 1954)¹ esere ve müellifine karşı tavrı almasına ve ciddi tenkitlerde bulunmasına yol açmıştır.

Mustafa Sabri Efendi esere ve yazarına yönelik bu tenkitlerini, başyazarı olduğu dönemin haftalık dergilerinden *Beyânü'l-Hak'ta*², *İntikâdât* üst başlığı altında ve *Reddî alâ mâ fil-Kavlî'l-ceyyid mine'r-redî* ismiyle neşretmiştir. İlk sayı, 9 Cemâziye'l-âhir 1327 tarihinde çıkmıştır. Çalışma, derginin 31 ve 69. sayıları arasında yayınlanmış olmakla beraber, tenkitlerin bu ikisi arasındaki tüm sayılarda yer

¹ Mustafa Sabri Efendi tenkitleri yazdığı dönemde henüz Şeyhülislam değildir. Kendisi düşünce dünyamızda bu vasfıyla temâyüz ettiğinden diğer Mustafa Sabri'lerden ayırmak maksadıyla bu şekilde kullanılmıştır.

² *Beyânü'l-Hak*, İstanbul'da 5 Ekim 1908-4 Kasım 1912 tarihleri arasında 182 sayı olarak yayımlanan dinî, edebî, siyasi ve fennî muhtevalı haftalık bir gazetedir. Geniş bilgi için bk. Bektaş, Ekrem, "Beyânülhak", *DİA*, VI, 34.

almadığı görülmektedir. Tespitimize göre, 37, 44, 45, 48, 49, 51, 52, 59, 61, 63, 65, 67 ve 68. sayılarda tenkitler yayınlanmamıştır. Mevcut 26 makale arasında herhangi bir kopukluk olmaması sebebiyle, bahsi geçen sayılarda çalışmanın yayınlanmaması, muhtemelen müellifin haftalık yayınlanan dergiye, ince araştırmalar gerektiren tenkit yazılarını yetiştirememesinden kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim son sayılara doğru kopukluk daha da artmış ve kitabın ilk üçte birlik kısmını kapsayan bu çalışmanın devamı gelmemiştir.³

Mehmed Zihni Efendi ile aralarında herhangi bir husûmet bulunmadığını, hatta şahsen tanışmadıklarını belirten Mustafa Sabri Efendi, tenkitleri yazma maksadını ise şu sözleriyle dile getirmektedir:

“Mukaddimeye hitâm vermeden mukaddem şurasını arz edeyim ki fakir ile Zihni Efendi arasında bir münâsebet veya bir husûmet hatta bir mu'ârefe bile bulunmadığından mesâ-i âcizânem hiçbir sebab-i şahsiye müstenid olmadığı gibi kıymet-i 'ilmiyyeleri nazarımda mahfûz ve müsellemler olmak ve haklarında kendilerinin Teftâzânî hakkında gösterdiklerinden ziyâde olan hürmetim bâkî kalmak üzere şu 'asr-ı medeniyette 'ulûm-i islâmiyyeye hidemât-ı ber-güzidesi sebk eden e'âzım-i ümmetin hukûku dahî mahfûz bulunmak lâzım geleceği cihetle 'ulûm ve me'ârifet nâcizâne bir hizmet ve ervâh-ı eslâfa karşı ufak bir tuhfe-i mahmedet arz eylemekten ibârettir.”⁴

Mustafa Sabri Efendi, ağır tenkitlerine rağmen *el-Kavlü'l-ceyyid*'in ilim dünyasına katacağı önemli değerleri itiraf etmekten çekinmemiştir. Kitabın, özellikle şiir tercümeleri açısından kıymetli olduğunu belirten şu sözleri, kitaba ve yazarına karşı tavır alış sebebini de açıkça ortaya koymaktadır:

“Evet, mahsûl-i ebyâtı ile oldukça şive-i zamâna muvâfık usûl-i tercüme gösterilmiş ki bu keyfiyyet, usûl-i tercüme bilmeyen yâhud o cihete heves etmemiş bulunan talebe-i 'ulûm nazarında hâiz-i ehemmiyyet olabilir. Belki biraz daha ibzâl-i insâf

³ Mustafa Sabri Efendi, 69. sayının sonunda, devam edecek mânâsında “ma-ba'di var” ifâdesi kullanmasına rağmen derginin çıkan nüshaları tetkik edildiğinde, yazarın başka konularda yazıları çıktığı hâlde bu konuyla ilgili başka yazısının yer almadığı görülmektedir. Ermiş, Hamza, *Mehmed Zihni Efendi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*, ISAM yayınları, İstanbul 2011, s. 254.

⁴ *Beyânü'l-Hak*, sy. 32, s. 757.

etmek lâzım gelirse *el-Kavlü'l-ceyyid*, mezkûr lekelerden, taşkınlıklardan tecrîd olunmak şartıyla arz ettiğim gibi meşkûr bir sa'y neticesi, nefis ve mütekavvim bir mecmûa addolunmak istihkâkına mâliktir. Bunu teslim etmemek günahtır. Hatta bu kitap hakkında intikâdâtımız cezây-ı nahvetini görmüş olmak mânâsınadır. Yani intikâd edilen noktalar nikât-ı sâirede ibrâz olunan ehliyyete bağışlanabilir. Ancak affi kâbil olmayan bir hatie var ise, Teftâzânî gibi havâss-ı ekâbir hakkında kimbilir hangi bedmestî iftihâr ile lisân-ı edeb muhâfaza edilememiş olmaktadır...⁵

Tenkitlelerin ilim çevrelerince ilgiyle takip edildiğini söylemek mümkündür. Çünkü Mustafa Sabri Efendi bir dipnotta, okuyucuların, kendisinden çalışmada geçen şiirlerin tamamının Türkçeye tercümesini istediklerinden bahsetmekte, fakat hem istediği düzeyde bir tercüme yapmasını sağlayacak kadar zamanı olmadığını hem de böyle bir teşebbüsün konunun uzamasına sebep olacağını ileri sürerek özür beyan etmektedir. Şiirlerin bazı önemli noktalarına hareke koyma arzusunu ise, matbaalarda harekeli harf sisteminin nâdir bulunması sebebiyle gerçekleştiremediğini belirtmektedir.⁶ Diğer taraftan Sabri Efendi konuya geçmeden evvel, kitaba takrîz yazan⁷ ve ondan övgüyle söz eden ilim adamlarının daha sonra derin bir pişmanlık duyduklarını da ifâde etmiştir.⁸

⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 32, s. 756.

⁶ *Beyânü'l-Hak*, sy. 36, s. 841 (2 no.lu dipnot).

⁷ Ahmed Necîb, Haydar Efendi, Mehmed Âtîf, Mehmed Hâlis Efendi, İlginli İbrahim Efendi, Muhammed Saîd, Mahmûd Nedîm ve Muallim Nâci gibi isimler esere takrîz yazmışlardır.

⁸ *Beyânü'l-Hak*, sy. 31, s. 734. Mustafa Sabri Efendi, kitaba takrîz yazan ilim adamları ve sözleri hakkında yorum yapmaktan da geri durmamıştır. Nitekim Muallim Nâci'nin Teftâzânî ağzıyla *el-Kavlü'l-ceyyid*'i öven: *Yaraşır derse Ruh-i Sa'düddîn/Bârekallâh Kavl-i Ceyyid'ine/Dedirir Âferîn bu sihr-i mübîn/ 'Arabın en güzide seyyidine* şeklindeki dörtlüğüne dikkat çekmiş ve şâirin eseri ciddi bir şekilde incelemiş olması durumunda kesinlikle onu bu şekilde övecek sözler söylemeyeceğine ve hatta bu takrîzi yazmayacağına dair düşüncelerini şu sözlerle dile getirmiştir: "Muallim Nâci merhûm eğer takrîzini *Ruh-i Sa'düddîn*'in *el-Kavlü'l-ceyyid*'e karşı âferîn ve nefrînden hangisini demesi münâsebet alacağını anlayacak kadar ciddi bir vukûf ve tetebbu' üzerine binâ etseydi, şüphe yok ki takrîzin o parçasını vâcibü'l-hazf bulur ve belki *Sa'düddîn*'in hâkine hürmeten -bu hürmete diğer takrîzlerin ashâbı kadar borçlu olmadığı hâlde- takrîz yazmaktan büsbütün sarf-ı nazar ederdi." bk. *Beyânü'l-Hak*, sy. 31, s. 736.

Mehmed Zihni Efendi'nin bu tenkitler çerçevesinde kitapta herhangi bir düzenleme yapmadığı görülmektedir. Bununla birlikte yazılardan haberdâr olduğu ve hakaret dolu ağır ifâdelerine rağmen Mustafa Sabri Efendi hakkında övgü dolu sözler söyleyerek büyük bir olgunluk örneği sergilediği anlaşılmaktadır. Nitekim konuyla ilgili olarak, Mısır'da iken Mustafa Sabri Efendi'nin anlattığı şöyle bir olay nakledilmektedir: Gazetelerden birinde zamanın ileri gelen âlimlerinden söz edilen bir makale yayımlanmış. Fakat söz konusu makalede Mustafa Sabri yer almamaktadır. Bir mecliste Zihni Efendi dostlarıyla sohbet ederken gazetede ki o makaleyle ilgili olarak: "Orada Mustafa Sabri de yer almalıydı; güzel yazılar yazıyor" demiş. Dostlarından birisinin, "Efendim, siz onu övüyorsunuz ama o sizin kitabınızı da tenkit ediyor" hatırlatması üzerine Zihni Efendi, "Beni de tenkit etse, onun ismi yazılmalıydı; o genç iyi yazıyor" cevabını vermiş.⁹

Mustafa Sabri Efendi'nin *el-Kavlü'l-ceyyid*'in yaklaşık ilk üçte birlik kısmını kapsayan tenkitlerinde hemen her beyitle ilgili söz bulmak mümkündür. Tenkitler kitabın başından itibaren sırayla yapıldığından herhangi bir tasnif söz konusu değildir. Bu nedenle makalede tenkitlerin tasnifine özel önem verilmiştir. Buna göre Sabri Efendi'nin bu çalışmasını klasik kaynaklar ve yazarları ile ilgili tenkitler, kaynak kullanımı, sarf, irâb, belâgat ve edebiyat tenkitleri, Türkçenin yanlış kullanımı, beyitlerin tercümesinde görülen eksiklikler, gereksiz bilgilere yer verme, söylenmesi gerekeni söylememe ve yazım yanlışları gibi temel başlıklar altında toplamak mümkündür.

A. Klasik Belâgat Eserleri ve Yazarları ile İlgili Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi'nin özellikle kelâmî mevzularda reddiyeler yazdığı ve ömrünü reddiye yazmakla geçirdiği bilinmektedir. İtikâdi veya fikhî mevzularda bunu anlayabilmek mümkün olsa da bir belâgat kitabını bu kadar sert bir şekilde tenkit etmesi, ilk etapta

⁹ Arslan, Ahmet Turan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1999, s. 7-8; Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, s. 262 (679 no.lu dipnot).

oldukça şaşırtıcı görünmektedir. Tenkitler incelendiğinde ise Mustafa Sabri Efendi'nin *el-Kavlü'l-ceyyid* gibi itikadî veya fikhî yönü olmayan ansiklopedik karaktere sahip böyle bir edebî eser karşısında bu kadar celallenmesinin temel sebebinin, yukarıda zikredildiği üzere, Mehmed Zihni'nin bu eserinde klasik belâgat kaynakları hakkında eleştirel bir üslup kullanması olduğu anlaşılmaktadır. *el-Kavlü'l-ceyyid*'de, "Şârih bunları *Îzâh*'ta bulduğu gibi alıp *Divân-ı Ebî Temmâm*'a mürâcaat etmeyerek *Mutavvel*'e yazmıştır" şeklindeki açıklamadan sonra verilen bir dipnot vesilesiyle söylenen şu sözler, belki de tenkitlerin çıkış noktasını oluşturmaktadır: "Bunlar hep birbirlerine mu'temid kimseler ise de benim hiçbirine itimâdım yoktur. Hatîb'i, *Telhis* ile *Îzâh*'ından başka eserini görmediğim cihetle bilmem. Sa'düddîn'in *Telvih*'deki fazlı münker değildir. *Îzâh* varken *Mutavvel* ve *Muhtasar*'a hâcet ne idi? *Miftâh* varken *Telhis*'e ve sonra onu izâha ne lüzûm var idi, bilemem. Şunu biliyorum ki bu kitaplar bizi 'ulûm-i fuhûldan mahrûm bırakmıştır. Zira bunların ashâbı, nakilde hasâr etmişlerdir.." ¹⁰ Bu açıklamalardan rahatsız olan Mustafa Sabri Efendi, özellikle de nakilde hasâr etme meselesini tenkitler boyunca sürekli aklının bir köşesinde tutacaktır.

İlerleyen safhalarda görüleceği üzere Mustafa Sabri Efendi eseri çok dikkatli bir şekilde incelemiş ve sonuçta Mehmed Zihni Efendi'ye, deyim yerindeyse bir ders vermeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra, *el-Kavlü'l-ceyyid* yazarının, Teftâzânî başta olmak üzere klasik belâgat ulemâsını ve eserlerini eleştirecek potansiyele sahip olmadığını hatta bu eserleri anlayamadığını iddia etmiştir:

"...Bu kitap, Hatîb-i Dimaşk, Seyyid Şerif, Fâzıl-ı Siyâlkûtî ve bilhassa Allâme-i Teftâzânî hatta biraz da Fîrûzâbâdî, Zemahşerî, Abdülkâhir, Şeyh Radî gibi me'ârif-i İslâmiyye'nin en ziyâde hazâin-i metrûkeleriyle geçindiği zevâtdan bazıları hakkında zebân-dırazlıkları muhtevî olduğundan bu sûretle hakikî bir kuvve-i ilmiyye sâhibinin daha büyük birtakım kuvây-ı ilmiyyeyi tanımak iktidârından mahrûm kalması, o kadar kudret içerisinde bu kadar cehâlet -tabir mazur görül-

¹⁰ Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-ceyyid fi şerhi ebyâti't-Telhis ve şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1328, s. 461 (2 no.lu dipnot). Mustafa Sabri Efendi, bu ifadeden bir kendini beğenme anlamı da çıkarmış olmalı ki müellifin bazı sözlerinde bir kendini beğenmenin söz konusu olduğundan bahsedecektir. *Beyânü'l-Hak*, sy. 47, s. 15.

sün- insanı hayretten hayrete düşürüyor. İşte *el-Kavlü'l-ceyyid*'le beraber intişâr eden bu muamma *Ehl-i dil birbirini bilmemek insaf değil* tarzında müte'aref olan teessüflerle taaccüblerle iktifâ edilemeyecek kadar gâmizdir. Çünkü âlem-i İslâm'da mütedâvel olan 'ulûmu anlayıp da meselâ Teftâzânî'yi anlayamamak pek mütenâkızdır."¹¹

Mustafa Sabri Efendi'yi rahatsız eden nokta, kuşkusuz bu klasik eserler ve yazarlarının salt tenkit edilmesi değildir. Zira bu kitapları dokunulmaz görmek ilmin gelişimi açısından elbette büyük sıkıntı oluşturacaktır.¹² O, müellifin bu eserlere ve özellikle de Teftâzânî'ye karşı olumsuz tavrının bir iki itirazdan ibaret olmadığını ve onun ilmîni küçümseyen bir tavır sergilediğini belirterek, kendisini rahatsız eden esas noktanın bu eserler ve yazarlarının küçümsemesi olduğuna dikkat çekmiştir. Bu düşüncesini şu sözleriyle dile getirmiştir:

“Evet, mesele Teftâzânî'ye bir mebhasde itiraz etmek yâhud dikkatsizlik isnâd eylemekden ibâret kalsaydı, beyne'l-ulemâ kesîru'l-vukû olan emsâline ilhâk edilerek isnâdât-ı mezkûre vâhî bir fikre müstenid bile olsa o kadar şâyân-ı red ve ta'yîb görölmezdi. Lâkin iş öyle olmayıp da hidemât-ı fâzilânesi icmâ'-ı ulî'l-elbâb ile meşkûr ve nâmu elsine-i kıymetşinâsânda kemâl-i hürmetle mezkûr olan bir zâtın mevcûdiyyet-i ilmiyyesini inkâr ve istihkâr nevinden olursa bu hâl, insanlardaki haslet-i mürûeti ihlâl ettiği cihetle şer'an makbûliyyet-i şehâdet ve emsâli imtiyâzât-ı beşeriyeden mahrûmiyyete sebep olan bazı harekât gibi fâilinin temyîz ve muhâkemesinde 'adem-i selâmet olduğunu göstererek bütûn ma'lûmâtında vûsûk ve itimâdı selb ettirir.”¹³

Mustafa Sabri, ilmî tenkitlerine başlamadan önce bir mukaddime yazmış ve tenkitleri yazma sebebini de açıkça gösteren duygusal bazı açıklamalarla Zihni Efendi'yi eleştirmiştir. Bu sözlerinde Teftâzânî ve Kazvîni'yi hayâlen muhatap alarak kulaklarını çınlatmış ve *el-Kavlü'l-ceyyid* müellifini bir nevi kendilerine şikâyet etmiştir. Aşağıdaki sözlerine bakıldığında, onun kitaba ve yazarına karşı

¹¹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 31, s. 734.

¹² Nitekim Mustafa Sabri Efendi'nin bizzat kendisinin de bir iki noktada klasik kaynakların görüşünü kabul etmediği ilerleyen kısımlarda görülecektir.

¹³ *Beyânü'l-Hak*, sy. 31, s. 734.

tavır almasının altında yatan temel nedenin müellifin bu âlimleri ve eserlerini küçümsemesi olduğu hususu netlik kazanmaktadır:

“Ey Allâme-i Teftâzânî! Âsâr-ı nihrîrânenin münteşir olduğu aktâr-ı ilim ve marifetden gelen nesemât-ı ihtirâmın bahşeylediği tarâvetle mükemmel bir hayât-ı nîk-nâmiye cilvegâh olan hazîrende kulakların çınlasın.. Tîmûr’un burc-i Herât’a ta’lik ile sâmin-i muallakât-ı seb’ addolunmağa lâyık bulunduğunu ilan eylediği *Mutavvel*’inin evc-i revâcına doğru beş-altı yüz senelik bir mesâfeden uzatılan bu engüşt-i istiksârî hiç tahmin etmezdin değil mi? Sen bu kitabı -o da cebr-i tabiatla- altı senede vücûda getirmişsin. Niçin o kadar uğraştın? Senin hemân yalnız *Telvîh*’deki kemâlin münker değilmiş.. ‘*Ammâ benim Makâsîd’larım, Tehzîb’lerim, Akâid-i Neseftiyye, Muhtasar Müntehâ, Keşşâf üzerine şerhler ve daha bu kadar âsârım var idi*’ diyecek olursan zâhir onlarda bir eser-i kemâl göstermemişsin. Ammâ cihân sana Allâme demiş.. Ne ehemmiyeti var? Müerrih-i şehîr İbn Haldûn seni Fahrüddîn Râzî ve Nasîruddîn Tûsî ile hempâye tutarak ‘ulûmda mertebe-i nihâyete vâsıl olan nevâdirten addetmiş...”¹⁴

Mustafa Sabri Efendi burada Teftâzânî ve özellikle de *Mutavvel*, *Muhtasar* ve *Akâid-i Neseftiyye* gibi eserleri hakkında bazı ilim adamlarının övgü dolu sözlerinden alıntılar yapmaktadır. Tarizli bir üslupla “*Lâkin ma’atteessüf bunların da hükmü yokmuş. Sen yine teşekkür et ki bir dereceye kadar teslim olunuyorsun. Ya Hatîb-i Di-maşk ilim ve fen nâmına hiç tanınmıyor ya!*” diyerek sözü *Telhîsü’l-Miftâh* müellifi Hatîb el-Kazvîni’ye getirmiş ve benzer bir üslupla şunları söylemiştir:

“Şimdi o da ben ilm-i belâgatda tabaka-i ulâ ashabıyla: Abdülkâhîrler, Sekkâkiler, Zemahşerilerle yarıştım.. Bazı mebâhisde müstakil mezhepler tesis ettim.. Benim *Telhîs*’imi siz -Seyyid Şerîfler, Molla Hüsrevler dâhil olduğu hâlde adedi kırka bâliğ olan bir heyet-i fâzıla- beğenmiş.. Şerh ve tahşiye etmişsiniz. Suyûtî nazmetmiş, hiçbir kimse zâid, bilüzûm addetmemiş. Benim kitabım altı yüz seneden beri idi tedâvülden düşmemiş.. Binlerce rahle-i tadrîs eskitmiş.. Acaba Zihnî Efendi’nin âsârı: *el-Müşezzeb*’ler, *el-Muktedab*’lar hayat sigortasına konsalar bu kadar pâyidâr olabilecekler mi? *el-Kavlü’l-ceyyid* için inâd etmem. Benim *Telhîs*’imin, senin *Mutavvel*’inin cenâh-ı bekâsı altında barınabilir. Benim şahs-ı ilmîmi tanıyanlara rağmen kadirşinâsân-ı marifet: Muhammed b.

¹⁴ *Beyânü’l-Hak*, sy. 31, s. 734-735.

Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed b. Abdülkerim b. el-Hasen b. Ali b. İbrâhîm b. Ali b. Ahmed b. Delef b. Ebi Delef el-İclî Ebu'l-Me'âlî Kâdi'l-Kudât Celâlüddîn el-Kazvîni eş-Şâfiî el-Allâme¹⁵ diyerek ecdâdımı tanıyorlar. Silsile-i nesebimi saymaya üşenmiyorlar. Fakat ne söylesek boşdur. Hem ne söyleyebiliriz? Vücûdumuz mütevârî hâk olduğu için sükûta mahkûmuz."¹⁶

Mustafa Sabri Efendi buraya kadar aktardığımız sözlerinde, Mehmed Zihni Efendi'ye karşı tavrının sebebini açıkça ortaya koymuştur. Duygusal bir üsluba sahip olan yukarıdaki alıntılar onun ruh dünyasını yansıtmaktadır. Fakat bundan sonraki noktalarda Zihni Efendi'nin klasik belâgat âlimlerine ve kitaplarına yönelik tenkitlerine ilmî bir çerçevede cevap verecektir. Bunu yaparken, müellifi küçümseyen bol miktarda ifadeler kullanmaktan da geri durmayacaktır. Makalenin bundan sonraki kısmında Mustafa Sabri Efendi'nin esere yönelttiği ilmî tenkitlere yer verilecektir. Amacımız biraz da onun bu tenkitlerini günümüze taşımak olduğundan, örnekler imkân nispetinde bol tutulacaktır.

1. Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürçânî'nin Mezhebi ile İlgili Tenkit

Sözlerine kitabın kapağından başlayarak ciddi ve etkili bir tenkidin sinyalini veren ve kitaptaki "İkincisi ulemâ-i Hanefiyyeden Sa'd el-Allâme diye benâm olan..."¹⁷ ifâdesine dikkat çeken Mustafa Sabri Efendi, müellifin, Teftâzânî'nin Hanefî mezhebine mensup olduğunu belirtmesini ağır bir şekilde eleştirmekte ve onu Teftâzânî'yi bilme-mekle suçlamaktadır:

"Allâmenin Hanefiyyü'l-mezheb olduğunu burada görüyoruz. Müşârun ileyhin Şâfiî olduğuna dâir hiçbir sarâhete dest-res olunmasa bile¹⁸ âsârında, bilhassa *Usûl*'ünde mezheb-i Şâfiî'ye olan meyelân ve intisârından mezheb ve meşrebi hakkında -bir nakl-i sarîha istinâd ihtiyâcını hissetmeksizin- herkesçe hâsıl olan fikir ve tahmîne nazaran müşârun ileyhin Hanefiyyeti son derece hilâf-ı zâhir olmak lâzım gelir. Demek

¹⁵ *Mevzû'atü'l-'ulûm*'un ibâresidir.

¹⁶ *Beyânü'l-Hak*, sy. 31, s. 735.

¹⁷ Kitabın elimizdeki baskısında böyle bir detay bulunmamaktadır.

¹⁸ Hâlbuki bu sarâhat *Mevzû'atü'l-'ulûm*'da mevcûddur.

ki müellif Teftâzânî'yi hakikaten bilmiyormuş.. Ulûm ve fûnûn âleminde kendisiyle yakından bir âşinâlığı yokmuş.. Demek ki *Mutavvel'e* ait tecâvûzâtında haksız olduğu gibi *Telvîh* hakkında hüsn-i şehâdeti de bilerek değilmiş.

Allâmenin *Fetevây-ı Hanefiyye* nâmında bir eseri vardır ki nazra-i ulâ bundan kendisinin Hanefiliğini istihrâc edecek gibi olursa da nazar-ı dakîk bunu da bilakis Şâfiyyet âsârından addeder. Çünkü Hanefiyyü'l-mezheb bir zâtın, telif eylediği fetevâsına *Fetevây-ı Hanefiyye* nâmını vererek o sûretle takyîd etmesinde bir mânâ yoktur. Fakat Şâfiyyü'l-mezheb bir âlim-i zü-fûnûn mezâhib-i muhtelifeye mensûb ahâliyi câmi olan bir beldenin müftî-i muktediri gibi icâbı takdîrinde Hanefî müs-teftîlere mürâcaatgâh olursa bunların mezhebince verdiği fetvâlara fetevây-ı Hanefiyye tesmiye etmek için bir münâsebet belki bir mecbûriyyet hisseder. Nitekim *Keşfü'z-zünûn*'da bu *Fetevây-ı Hanefiyye* zikrolunduğu yerde بهرارة افتاء denilmiştir. Acaba müellifi de Teftâzânî'nin *Fetevây-ı Hanefiyye* nâmındaki eserinden mezhebi hakkında sathî nazarla bir zehâba düşülmek kabîlinden olarak *Telvîh*'inin usûl-i Hanefiyyeye dâir olan *Tenkîh* ve *Tavzîh*'a hâşiye tarzında yazılmış olması mı aldat-tı?¹⁹

Bu noktada Mustafa Sabri'nin meseleyi biraz abarttığına işaret etmek gerekmektedir. Zira Teftâzânî'nin Şafiî mezhebine mensup olduğu hususundaki deliller daha güçlü olmakla birlikte, Hanefiliğini savunan pek çok ilim adamı olduğu ve bu hususun hararetli tartışmalara konu edildiği görülmektedir.²⁰ Diğer taraftan, Teftâzânî gibi büyük şahsiyetleri bir mezhebin kalıbı içerisine sıkıştırmaya çalışmanın doğru bir tutum olmayacağı da düşünülebilir. Mustafa Sabri Efendi, yine kitabın kapağında yer alan ve Seyyid Şerîf Cürçânî ile ilgili olarak söylenen *Etbâ-ı Eşâ'iradan* ifâdesine de dikkat çekmiş ve şu şekilde tenkit etmiştir:

“Yine kitabın kabında Seyyid Şerîf'in tercüme-i hâline ait ma'lûmât arasındaki *Etbâ-ı Eşâ'iradan* tabiri hayli tuhafdır. Bu sözü hangi ihtimâle karşı söylemiş olabilir? Fırak-ı dâlleden değil demek ise, bu ihtimâl vârid-i hâtır mıdır? Maturîdiyeye'den değil mânâsına ise öyle olmasında ne mâni var... Yâhud öyle olmadığı ne ile ma'lûmdur? Yoksa Sa'duddîn etbâ-ı Eşâ'iradan değil miydi? Yoksa Hanefîlerin Maturîdî ve Şâfiîlerin Eş'arî olmaları müte'âref bulunduğuna nazaran

¹⁹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 33, s. 784.

²⁰ Geniş bilgi için bk. Özen, Şükrü, “Teftâzânî” *DİA*, XL, 300-301.

Sa'duddîn'in Hanefiliği gibi Seyyid'in de iştiârı hilâfına olarak Şafîliliğini mi telmihan beyân etmek istiyor?"²¹

2. Mutavvel'in Orijinalitesi ve Telif Süresi ile İlgili Tenkide Cevap Vermesi

Zihni Efendi bir mısraı incelerken, bunun Şeyh Radî'nin (ö. 688/1289) *Şevâhid*'inden ve Cemâleddîn Aksarâyî'nin (ö. 791/1389) *Îzâh Şerhi*'nden alıntı olduğunu belirttikten sonra dipnotta şöyle bir eleştiride bulunmaktadır: "Malûm olsun ki Musannif metn-i *Telhis*'i muahharan *Îzâh* ismiyle yapmış olduğu metn-i âharda tamamıyla şerh ve izâh etmiştir. *Mutavvel*'de olan ebyât bütün ondan me'hûzdur. Şârih-i merhûm onu ve *Keşşâf* ile Radî'yi me'haz edinecek altı sene uğraşarak *Mutavvel*'i vücûda getirmiştir."²² Bu sözlerde *Mutavvel*'in orijinal olmadığına dair bir tariz görülmektedir. Sabri Efendi zikretmemiş olsa da Zihni Efendi sözünün devamında "Zemahşerî ise *Keşşâf* gibi bir kitâb-ı azîmi hilâfet-i Hazret-i Sıddîk müddeti kadar bir zamanda telif etmiş olduğunu söylemiştir ki iki sene ve üç ay ve birkaç gündür" diyerek eserin yazımının bu kadar zaman almasını eleştirmektedir. Sabri Efendi *Mutavvel*'in orijinalliği ve telif süresinin uzunluğu konusunda ilgili olarak şu sert açıklamaları yapmaktadır:

"Müellif bu hâşiyesiyle güya Şârih-i Allâme hakkında kadhiyyatta bulunuyor. Evvela *Mutavvel*'de bulunan ebyât bütün *Îzâh*'tan me'hûz imiş. Alâ takdiri sıhhatih, bundan ne çıkar. Zâten müellifinin kendi malları olmayan ve olmamak lâzım gelen bu ebyât umûr-i me'hûzeden olagelmıştır. Sâniyen *Keşşâf* ile Radî'yi kitabına me'haz edinmiş. Fenâ mı? *Keşşâf* ile Radî'nin ülüvv-i menziletini bilenler bunu *Mutavvel* için nakîsa değil şeref addederler. Ya müellifin, bu kitabında, *Keşşâf* ile Radî'ye nisbetle âdeta masal derecesinde bulunan kütüb-i muhâdarâtan ve bi't-tahsis *Me'âhidü't-tensis fi şerhi ebyâti't-Telhis*'den hazırca tercüme eylediği ma'lûmât ile teksîr-i sevdâ etmesine ne diyelim? 'Ulûm-i Arabiyye'de Zemahşerî ile Radî, Şârih-i Allâme'den -müellifin küçüklüğü kadar değilse de- hayli büyüklerdir. Şu kadar var ki Şârih-i Allâme kendinden büyük olanları tanır, bizim müellif tanımaz. İşte aradaki fark bu noktadadır.

²¹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 33, s. 784-785.

²² *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 88.

Mutavvel'in müddet-i te'lifine gelince; öyle bir eser-i kıymetdâra karşı sarf olunduğu zikredilen nakdine âvikât azdır bile. Müellif *Havliyyât-ı Züheyri*'i bilirler. İsağoci şerhini bir günde te'lif eden Mevlâna Fenâri de *Füsûlü'l-bedâ'î*'i otuz senede vücûda getirmiştir... Biz, *Mutavvel* derecesinde dekâik-i beyâniyyeyi ihtivâ eden bir kitabın altında birini altı senede vücûda getirmesi için müellifle bahse girişebiliriz. Evet, *Mutavvel*'i vücûda getirmek için çokça zaman sarfedilmiş lâkin vücûda geldikten sonra bir hükümdâr-ı cihângîrin pâyitahtındaki kal'aya ta'lik olunmak derecelerinde merğûb-i enâm olmuş ve ilâ zemâninâ kadirşinâsân-ı ulemâ nezdinde o merğûbiyyet mahfûz kalmıştır. Müellif ise evc-i bâlây-ı ihtirâma i'tilâ eden bu esere doğru fırlattığı enzâr-ı istihkâr ile âdeta serâdan süreyyâya dest-endâz-ı taarruz olmaya çalışıyor. *Mutavvel*'in bir tezeyyününü tenkîsa çalıştığı şu noktanın yanı başında müellifin kendisinden sâdır olan yanlışlıklar -ki biri bundan evvelki fıkra-i intikâdiyyemizde beyân olunmuş idi, biri de bundan sonraki fıkra-i intikâdiyyemizde beyân edilecektir- evet yalnız o yanlışlıklar *Mutavvel*'in kıymet-i ilmiyyesi hakkında söz söylemek salâhiyyetini hâiz olacak kadar me'mûnu's-şu'ur olmadığını göstermeye kâfidir. Filhakîka yanlışlığın o derecesini yapan bir zâtın mutlaka Şârih-i Allâmenin rûhâniyyeti tarafından (v)urulan bir darbe-i mâneviyye ile şaşırılmış olduğuna hükmedilir..."²³

3. Mutavvel ve Muhtasar'daki Bazı Meselelerle İlgili Tenkitle-re Cevap Vermesi

Mehmed Zihni Efendi, eserinde, *Mutavvel* ve bazen de *Muhtasaru'l-me'ânî*'de geçen bazı yorumları eleştirmektedir. Mustafa Sabri Efendi müellife karşı sert üslûbunu muhâfaza ederek onun bu tür açıklamalarını çürütmeye çalışmıştır. Örneğin *يَا سَارِقَ اللَّيْلَةِ أَهْلَ الدَّارِ* "Ey gece hırsızı! Hâne sahiplerine karşı tetikte ol" mısraıyla ilgili olarak Zihni Efendi şöyle der: "Şârih bunu *Mutavvel*'de ve ... قول الشاعر... diyerek şatr-ı şiir olmak üzere irâd etmiş ise de bunun eş'âr cümlesinden olduğu ve kimin şiiri bulunduğu ma'lûm olmamıştır."²⁴ Mustafa Sabri Efendi zikretmemiş olsa da Zihni Efendi sözünün devamında bunun bir darb-ı mesel olduğunu söylemektedir. Tenkit sahibi ise

²³ *Beyânü'l-Hak*, sy. 46, s. 999-1000.

²⁴ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 59.

“Kimin şiiri olduğu neyse ne, ammâ eş'âr cümlesinden olduğu zâhirdir”²⁵ diyerek buna karşı çıkmış ve sözün en azından bir şiir olduğu konusunda şüphe bulunmadığını belirtmiştir. Konuyla ilgili başka örnekler de vardır:

Örnek-1:

إِنَّ الَّذِي سَمَكَ السَّمَاءَ بَنَى لَنَا
بَيْتًا دَعَائِمُهُ أَعَزُّ وَأَطْوَلُ

“Göğü üstümüze kaldıran o yüce zât bizim için bir ev/beyt yapmıştır ki direkleri diğer evlerin direklerinden çok daha sağlam ve çok daha uzundur.” (Kâmil)

Mehmed Zihni Efendi, Teftâzânî'nin, Ferazdak'a (ö. 110/728) ait bu beyitle ilgili görüşünü şöyle eleştirmektedir: “Ferazdak bununla Cerir'e karşı kendinin ulüvv-i hânümânı azm-i kavm ve aşireti ile iftihâr etmek istemiştir. Şârihin أراد به الكعبة demesi abestir. Bu bir müddeâdır ki mazmûnu kasidenin mütâlaasıyla mütehakkak olur. Ferazdak ânın maba'dinde şöyle demiştir: بَيْتًا زُرَّارَةٌ مُحْتَبٍ بِفَنَائِهِ / وَمُجَاشِعٌ وَأَبُو الْفَوَارِسِ نَهْشَلُ Şerifi bilcümle müslimine âmm ve şâmil olan beyt-i şerif ile ihtisâs için Ferazdak hakkında şârih-i fâzıl acaba ne mânâ mülâhaza etmişlerdir.”²⁶ Bu görüşün başka kaynaklarda da zikredildiğini belirten Mustafa Sabri Efendi, müellifin yalnızca şârihi tenkit etmesinin kastı bir garazkârlıktan kaynaklanmış olabileceğini düşünmektedir:

“Müellif bu hakikati hâşiyelerden iğtinâm eylediği hâlde, Şârih-i Allâmeyi muâhezede onlardan ileri gidiyor. Bir de müellif, şârihi, kasîde-i Ferazdak'ı mütâlaa etmemiş olmakla ithâm etmek istiyor. Hâlbuki kasideden müellifin naklettiği maba'd-i beyti ile beraber daha birçok ebyât yazan ve müellifin şu kitabı için büyük me'haz-i iktibâs hâlinde bulunan *Me'âhid*'de dahî şârihin zikrelediği mânâya ihtimâl veriliyor. Kezâlik *Şerh-i Şevâhid-i Radî*'de meânî-i mezkûre bilânekir naklediliyor. *Şerh-i Şevâhid-i Elfiyye*'de ise şârihin zikrettiği mânâya hasrolunur. Şu hâlde müellifin nazar-ı ta'yîbi yalnız şârihe mun'atîf olmak, garazkârlığına delâlet etmez mi?”²⁷

²⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 41, s. 920.

²⁶ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 77.

²⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 43, s. 954.

Örnek-2:

Mehmed Zihni Efendi, doğrudan isim vermese de mânâsını çok beğendiği bir beytin, bir kusurundan hareketle fesâhat dışı görülmesini uygun bulmamaktadır. Dolayısıyla bunu Kazvîni ve Teftâzânî'ye yöneltmiş bir tenkit olarak görmek gerekir. Zihni Efendi'nin Mütenebbî'ye (ö. 354/965) ait bu beyitle ilgili açıklamaları şu şekildedir:

وَتُسْعِدُنِي فِي عَمْرَةٍ بَعْدَ عَمْرَةٍ سُبُوحٌ لَهَا مِنْهَا عَلَيَّهَا شَوَاهِدُ

“(Savaşların zorlu sıkıntıları hengâmesinde) bana rüzgâr gibi bir at yardımcı olur ki onun asil bir at olduğuna dair kendinden birtakım alâmetler vardır. (Yani iyiliğine kendi tavır ve hareketleri delildir.)”²⁸ (Tavîl)

“şol kısraaktır ki suda yüzer gibi gidip râkibini it'âb eylemez. عَمْرَةٌ fi'l-asl insanın boyunu aşkın su mânâsına olup ba'dehu melzûmu zikr ve lâzımı irâde tarikiyle şiddet ve zahmet mânâsına isti'mâl olunmuştur. Aşkın sudan necât ancak fenn-i sibâhatte mâhir bir yüzgeç ile olabileceğinden تَسْعِدُنِي السُّبُوحُ فِي الْعَمْرَةِ mazmûnu ne kadar güzel düşmüştür. Böyle bir beyt-i belîği zamâirin kesretine mebnî mütênâfir ve gayr-ı fasih addetmek insaftan ba'îd görünüyor.”²⁹ Mustafa Sabri Efendi ise beytin bir yönünün iyi olmasının diğer bir yöndeki kusuru görmezden gelmeyi gerektirmeyeceği hususuna şu sözlerle dikkat çekmiştir:

“şol kısraaktır ki suda yüzer gibi gidip râkibini it'âb eylemez. عَمْرَةٌ ile سُبُوح'un ictimâındaki sanat, kelâm-ı şuarâda mebzûlen tesâdüf edilen şeylerden olmakla beytin diğer bir noktasında görülen kusuru affettirecek kadar şâyân-ı ittira değildir. Hâlbuki sanat-ı mezkûre, binde bir düşen bedâi-i nefiseden olsa bile yine başka bir nokta-i nazardan beytin nakisadâr olmasını men' edemez. Çünkü bu sıklet o letâfetin husûlüne medâr olmak üzere irtikâb edilmemiştir. Demek isteriz ki beyt-i mezkûru müdâfaa için musannifin yaptığı gibi kesret-i zamâi-

²⁸ bk. Ebu'l-Alâ el-Ma'arrî, *Şerhu Divâni'l-Mütenebbî*, (thk. Abdülmecid Deyyâb), Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, Kahire 1413/1992, III, 202.

²⁹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 42.

rin haddizâtında fesâhat-i kelâmı muhill bir kusur olduğunu teslim etmemekten başka çare yoktur.”³⁰

Mustafa Sabri Efendi sözünün devâmında, beyitte peşpeşe zikredilen üç zamirin ta'allukuyla ilgili bazı yorumlar yapmaktadır. Bu noktada kendisinin “Musannif ve şârihe tebe'an müellif, شواهد¹ عليها'e ta'alluk ettirmiştir ki bunda üç cihetten külfet bulunmak hasebiyle beytin hilâf-ı mütebâdiridir. Evvelen...”³¹ diyerek, ilk defa, Mehmed Zihni de onlara tâbi olduğu hâlde *Telhîs* ve *Mutavvel*'in yorumu dışına çıkması, hem ilginç bir görüntü oluşturmuş hem de Sabri Efendi'nin klasik kaynakları savunuşunun salt bir taklitten kaynaklanmadığına dair önemli bir örnek teşkil etmiştir.

Örnek-3:

جَاءَ شَقِيقٌ عَارِضًا رُمَحَهُ
إِنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحُ

“Şakîk bizimle savaşmaya mızrağını yan koyarak, (yani bizde güya silah ve mızrak yokmuş ve içimizde hiç kimse ona karşı koymayacakmış gibi bir tavır takınarak) geldi. Ey Şakîk! Şüphen olmasın ki senin amcaoğulların tedâriksiz değil, tedârikli ve elleri mızraklıdır.”³² (Serî)

Mehmed Zihni Efendi'nin yukarıdaki beyitle ilgili tenkidi bu kez şârihin diğer eseri olan *Muhtasaru'l-me'ânî*'ye yöneliktir: “‘Arz-1 rumh mızrağı yan koymak ve a'dâya doğrultmak mânâlarıdır. Mefhûm-i beyt: Şakîk bizimle muhârebe ve mukâteleye mızrağını yan koyarak yani bizde güya silah ve mızrak yokmuş ve içimizde hiçbir kimse ona mukâvemete kıyâm etmeyecekmiş gibi tavr-ı tedârik hilâfında olarak mızrağını râkiben fahzları üzerine uzatmış olduğu hâlde geldi. Ey Şakîk! Şüphen olmasın ki senin ammizâdele- rin tedâriksiz değil tedârikli ve elleri mızraklıdır. ‘Arzın ikinci mânâsına göre ki mızrağını bize karşı doğrultarak geldi, demektir. O hâlde إِنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحُ kavli tehekküm ve ızdırâyı mutazammın olur. Çünkü mânâ: Şakîk bize ‘arz-1 silah ederek yani mızrağını göstererek ve üzerimize doğru tutarak geldi. Ayol bizde de silah vardır.

³⁰ *Beyânü'l-Hak*, sy. 39, s. 888.

³¹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 39, s. 888.

³² Beyit Hacer b. Nadle'ye aittir. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 49.

Hem bizim silahlarımız müteaddittir. Eğer sen bizde silah olduğunu bileydin karşımıza böyle tarz-ı muhâripte çıkamazdın demek olmakla istişhâd yine bâki ve fakat tarz-ı ifâde başkadır. Merzûki'nin (hamâse şârihi) bu beyitte tehekküm vardır dediğinin vechi işte budur. Şârihin *Muhtasar*'da olan ifâdesi kasr ve teşviştten hâli değildir.³³

Görüldüğü gibi Mehmed Zihni Efendi, beyitte geçen 'arz kelimesinin ikinci anlamına dikkat çekerek bunun ifâdeye alay anlamı kattığını belirtmiş ve Teftâzânî'nin *Muhtasar*'da meseleyi karıştırdığını iddia etmiştir. Mustafa Sabri Efendi ise, müellifin şiirdeki alay anlamıyla ilgili görüşlerini şu sözlerle tenkit etmiş ve çürütmeye çalışmıştır:

“Arzın birinci mânâsına göre beyitten tehekkümün keyfiyyet-i infihâmına müellif akıl erdiremiyor. Hâlbuki kıyâm-ı harb karînesiyle Şakîk'in benî 'ammünde silah bulunduğunu bilmesi tabîi olduğu hâlde kendi silahını bir vaz-ı müteheyiânede bulundurmaya lüzûm görmeyerek husamâsının kuvvetini istihfâf ve istihkâr edişinin ne kadar yolsuz olduğunu kendisine tefhîm için güya onlarda silah olduğunu bilmiyormuş gibi telakkî edilerek *إِنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحٌ* ihtârına lüzûm görülmüş oluyor ki bunda olan mânây-ı istihzâ müellifin akıl erdiremediğine rağmen son derecede latîf ve belki vâzıhtır. Hatta bunun emsâline muâmelât ve muhâverâtta pek çok tesâdüf olunur. Meselâ sayfiye bir köşk isticâr edecek olursanız, köşkü gezip gördükten sonra altı aylığına mukâbil sahibi tarafından istenilen parayı fâhiş ve nisbetsiz bulursanız: Köşkü satın almıyoruz, dersiniz. Hâlbuki satın almak üzere pazarlığa başlanmadığını o adam da bilir. Lâkin para hususundaki teklifinin ne kadar yolsuz olduğunu kendisine anlatmak için mütehekkimâne böyle bir ihtâra lüzûm görürsünüz.”³⁴

Mustafa Sabri, 'arz kelimesinin birinci anlamı dikkate alındığında da beyitte bir alay anlamının söz konusu olduğunu fakat müellifin bunu göremediğini açıklamaya çalışmaktadır. Teftâzânî'nin *Muhtasar*'daki ifâdesi ile ilgili tenkidi ise şu şekilde cevaplamaktadır:

“Şârih-i Allâme'nin *Muhtasar*'daki ifâdesinde bir gûne-i kasr ve teşviş yoktur. Şârih *إِنَّ بَنِي عَمِّكَ ...* mısraında itibâr edilen tehekküm ve ızdırâyı mısra-ı evvelin itlâkı üzerine yürütmüştür. Ve

³³ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 50.

³⁴ *Beyânü'l-Hak*, sy. 40, s. 904.

filhakika şâirin maksûdu; Ey Şakik! Senin bize karşı mızrağı doğrultarak ve bilhassa bir tavr-ı tecellüde mızrağı yan koyarak muhârebeye çıkışın cüret ve cesâretten ziyâde büyük bir cinnet ve cehâlet eseri addolunmaya lâyıktır. Sen mücerred hasmında silah olduğunu bilmesi -ki umûr-i tabiiyedendir-meydan-ı harpten çekilmesi için kâfi gelen cübenâ ve duafâdansın. Bu gibi nümâyişlerle kimi aldatıyorsun, demektir. Müellif tehekküm ve ızdırâyı kendi zu'munca ait olduğu mânâda dahî bihakkin tasvîr edememiştir.”³⁵

Sözünün devamında Mehmed Zihni Efendi'nin beytin alt kısımlarına dikkat çekerek bu kısımların da 'arzin ikinci mânâsını teyit ettiğini belirten sözlerine yer veren Mustafa Sabri: “Bu da müselleme değildir”³⁶ diyerek müellifi eleştirmektedir.

Örnek-4:

سَأَطْلُبُ بُعْدَ الدَّارِ عَنْكُمْ لِتَقْرَبُوا وَتَسْكُبَ عَيْنَايَ الدَّمُوعَ لِتَجْمُدَا

“Ben artık evimin sizden uzak olmasını isteyeceğim ki yakın olasınız. Gözlerim dahî yaşlarını donması için dökmektedir.”³⁷ (Tavil)

Mehmed Zihni Efendi bu beyitte geçen sîn harfi hakkında “Şârih ﴿سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا﴾ kavlı kerîminde³⁸ olduğu gibi sîn mücerred te'kid içindir demiştir. Hâlbuki kavlı kerîm-i mezkûr tehdidi mutazammın bulunmuştur”³⁹ demektedir. Sabri Efendi, Zemahşeri'den (ö. 538/1143) de alıntı yaptığı şu açıklamasında şârihi savunmaktadır:

“Zemahşeri umûr-i mahbûbe veya mekrûheye dâhil olan sîn, te'kid için olabilir diyor. Cânandan mübâ'adet talebi ise nefsin ne kadar güçlülükle yapabileceği umûrdan olduğu şüpheden âzâdedir.. Şâir bu arzuda bulunurken içi kan ağladığını da imâ etmiş oluyor. Müellifin Taleb-i bu'd her ne kadar garaz-ı sahîha -ki husûl-i kurbdur- mebnî ise de fi nefsihi matlûb olmadığına ve istikbâle nazaran talep olunabileceğine işâret'ten ibâret olan tevcihine gelince, evvela bu ibârede, taleb-i bu'dun

³⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 40, s. 904-905.

³⁶ *Beyânü'l-Hak*, sy. 40, s. 905.

³⁷ Beyit Abbâsî dönemi şâirlerinden Abbâs b. Ahnefe aittir. Şâir şunu anlatmak istiyor: Şimdiye kadar yakınlık ve sevinç arzu ettim. Bilakis uzaklık, hüznün ve ağlama hâsıl oldu. Bundan sonra uzaklığı arzu edeceğim ki yakınlık olsun. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 36.

³⁸ Âl-i İmrân 3/181.

³⁹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 36.

matlûb olması yâhud talep olunabilmesi gibi bir rekâket vardır. Sâniyen bu tevcîh sîni mânây-ı istikbâlde ibkâ eylemeye râci ise⁴⁰ taleb-i bu'du âtiye ta'alluk eden şâirin hâl-i hâzıra nazaran ne fikirde, ne arzuda olduğu cây-ı suâl kalmakla beraber, talep ve arzu denilen şey haddizâtında istikbâle ta'alluk eder. Bunu ikinci defa olarak istikbâle anmakta ise garip bir tekrâr şâibesi vardır.⁴¹ Ânın içindir ki âtiye ait arzuların kendileri hâlî ve ancak müte'allakları istikbâlî olur. Meselâ iki sene sonra edây-ı hacc-ı şerîf arzu etmek, iki sene sonra icrâ olunacak bir emrin şimdiden arzusu kalpte hâsıl olmaktır. Eğer arzunun dahî o vakte tehiri lâzım gelse, fi'l-hâl ifade edilecek hiçbir mânâ zihne lâyih olmamış demektir. Meğerki şâirin maksûdu taleb-i mübâ'adete ağzı varmıyor olduğuna işrâb etmek olsun. Bir ihtimâl daha var ki o da zamân-ı istikbâle mevzû' olan lâfız hâlde istimâl olunmak ve nükte-i mecâz ise icrâsına başlanılan şeyin ferdâlara ta'lik edilmeye layık bulunan umûr-i şâkkadan olduğunu ifhâm eylemektir. Fakat bu sonuncu tevcîh Şârih-i Allâme'nin tevcihine pek muğâyir değildir. Velhâsıl sîni, mânây-ı istikbâlisinden sarf eylemek daha münâsiptir.⁴²

4. Abdülkâhir Cürcânî Hakkındaki Sözlerini Tenkidi

Mehmed Zihni Efendi'nin, belâgatın zirve isimlerinden biri olan Abdülkâhir Cürcânî (ö. 471/1079) hakkındaki bazı sözleri Mustafa Sabri Efendi tarafından sert bir şekilde tenkit edilmiştir. Söz konusu tenkidin çıkış noktası şu beyittir:

سَأَطْلُبُ بَعْدَ الدَّارِ عَنْكُمْ لِتَقْرَبُوا وَتَسْكُبَ عَيْنَايَ الدُّمُوعَ لِتَجْمُدَا

Zihni Efendi, yukarıda da geçen bu beytin tercümesini yapmış; Teftâzânî'nin, Abdülkâhir Cürcânî'ye dayandırdığı farklı anlayışına yer vermiştir. Bu yorumu zorlama olarak gören Zihni Efendi, Cürcânî'ye dayandırılmasının tercih sebebi olmayacağını, zira burada kâidelerin değil edebî zevkin belirleyici unsur olduğunu belirtmiştir.⁴³ Bu izâhtan da oldukça rahatsız olduğu anlaşılan Sabri

⁴⁰ Nitekim karîben kendisinden nakledilecek olan mefhûm-i beytteki (talep edeceğim, arzu edeceğim) tabirleri de bunu gösterir.

⁴¹ Müellifin ifâdesindeki rekâket-i sâbıkanın menşei de bu olsa câizdir.

⁴² *Beyânü'l-Hak*, sy. 38, s. 872. Ayrıca bk. sy. 34, s. 807.

⁴³ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 37.

Efendi, Zihni Efendi'nin tercihinin pek de sağlıklı olmadığını gösteren bazı açıklamalar yaptıktan sonra şöyle demiştir:

“Müellifin, burası kavâid-i fen değildir ki Şeyh'in kelâmı hüccet olsun diyerek vazîfe-i hakemiyyeti Şeyh Abdülkâhir'den nez' ile kendi zevk-i selimine tevcih etmesi pek fuzûliyâne ve mütehakkimâne olmuştur. *Şiir anlamak zevk-i me'ânice hüsn-i tasarruf ve garâbet-i tahayyüle ait bir şeydir* sözü de garâbet-i tahayyül eseridir. Sonra... Şiir anlamak başka kavâid-i fen de başkaymış? Hâlbuki şiir anlamaktan münâsebetini kat' etmek istediği kavâid-i fen, kavâid-i fenn-i belâgattır ve bilhassa kavâid-i fenn-i me'ânidir. Öyle fenn-i me'ânî ki şiir söylemek fenni değilse mutlaka şiir anlamak fenni olmak lâzım gelir. Sonra... Bu fende muktedâ bih olan Şeyh Abdülkâhir ile Allâme-i Teftâzânî'nin zevk-i selimine itimâd olunmaz da müellifinkine itimâd olunmuş... O derecedeki -bu beyitte zikrolunan me'ânî-i selâseyi câmi bir ihtiyat olmak üzere- *Hâşiye-i Şerfiyye*'de görülen tafsîl ve terdîde mahal yokmuş!!”⁴⁴

Sözün devamında müellifin öne sürdüğü görüşün pek kabule şâyân olmadığına yeniden dikkat çeken Mustafa Sabri Efendi, müellifin bu sözlerinin tamamen *Me'âhid* adlı kitaptan alıntı olduğunu belirtir. Dipnotta işaret ettiği bu husus vesilesiyle Zihni Efendi'yi yine ağır bir şekilde tenkit ederek onun *Mutavvel* ayarında biri olmadığını dair düşüncelerini şu sözleriyle ifade eder:

“Müellifin bu makâmdaki beyânâtı bütün *Me'âhid*'den me'hûzdur. Yani mürevvic görüldüğü fikirde kendisi güzel bir mukallittir. Şu kadar var ki edebiyâtın fennî bir kitabı olan *Mutavvel*'i taklit etmek -kavâid-i fenni istihfâf edişinden de anlaşıldığı vechile- mizâcına muvâfık düşmediği için kütüb-i muhâdarâtta addedilmeye lâyık olan *Me'âhid*'i taklit eylemiştir.”⁴⁵

5. Hasan Çelebi ve Siyâlkûtî'ye Yönelik Tenkitlere Cevap Vermesi

Hasan Çelebi (ö. 901/1495) ve Siyâlkûtî (ö. 1067/1657) hâşiyeleri, *Mutavvel* üzerine yazılan en önemli hâşiyelerinden olup Zihni Efendi bu iki kaynaktan sıklıkla faydalanmıştır. Bu iki eseri bazı noktalarda tenkidi ise Mustafa Sabri Efendi tarafından haksız bu-

⁴⁴ *Beyânü'l-Hak*, sy. 38, s. 873.

⁴⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 38, s. 874 (1 no.lu dipnot).

lunmuş ve müellifin tenkit üslûbu da kendisini ayrıca rahatsız etmiştir. Nitekim Mehmed Zihni Efendi bir şahıs hakkında: “Ebu’l-Esved, Kinde kabilesinden ve nâzımın İmruulkays es-sahâbî kendi akrabasından bir kimsedir ki *Üsdü’l-ğâbe*’de sahâbe idâdında mezkûrdur. Ebu’l-Esved künye-i peder-i İmruulkays el-câhili olması hakkında Hasan Çelebi’nin *Miftâh-ı Seyyid*’den olan nakli sahih ise matâbi-i Mısriyye sayesinde bizim görüp okuduğumuz kitapları onlar görmemiş demektir”⁴⁶ şeklinde bilgi vermiştir. Bu üsluptan rahatsız olan Mustafa Sabri Efendi müellifi şu sözlerle tenkit etmektedir:

“Hasan Çelebi’nin *Miftâh-ı Seyyid*’den nakli sahih ise ne demek? *Miftâh-ı Seyyid*’de olmayan bir şeyi yalandan nakle ne mecburiyeti var? Fâzıl-ı Çelebi’nin öyle bir kizbi irtikâb etmesi müellifin su-i zannı kadar sebepsiz olur. Sonra Seyyid Şerif elbette o sözü ind-i nefsinden yazmamıştır. Me’hazinin derecesi mevsûkiyyetini bilemez isem de Seyyid Şerif itimâd olunacak veya olunmayacak meâhizi bilir. Çünkü kendisi ulemây-ı ensâbdan değil ise de ser-âmedân-ı uli’l-elbâbdandır. Hâsılı burada bir yanlışlık bulunduğu takdirde nazar-firîb bir kuvvette, kavî bir mazerete müstenid olması lâzım gelir.”⁴⁷

وَمَا مِثْلُهُ فِي النَّاسِ إِلَّا مُمَلَّكَاً
أَبُو أُمِّهِ حَيٌّ أَبُوهُ يُقَارِبُهُ

“İnsanlar içerisinde ona benzer hiçbir bir kimse yoktur. Ancak sahib-i mülk ve saltanat vardır ki; onun annesinin babası onun da babasıdır. (Yani medh olunan şahıs, o halifenin dayısı demektir.)⁴⁸ (Tavîl)

Mehmed Zihni Efendi, Ferazdak’a ait bu beyitle ilgili olarak: “Mukârebete mumâselet itlâkını men’de mânâ yoktur. Husûsiyle ki

⁴⁶ *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 128.

⁴⁷ *Beyânü’l-Hak*, sy. 58, s. 1191. Mehmed Zihni Efendi bir beyitten bahsederken, beytin mâkabliyle ilgili Hasan Çelebi hâşiyesinde geçen farklı bir rivâyete temas eder. Mustafa Sabri Efendi “Beytin mâkabli Hasan Çelebi nüshasında böyle olduğuna göre vezni de bozuk olmak lâzım gelir. Müellif her nasılsa bunun farkında olamamıştır. Ve illâ hiçbir fırsat-ı itirâzı fevt etmemek meslek-i ma’lûmuna nazaran bu ciheti de sükût ile geçiştirmemesi katî idi” diyerek müellifin klasik kaynaklar konusundaki tavrına dair düşüncesini yinelenmiştir. bk. *Beyânü’l-Hak*, sy. 34, s. 805.

⁴⁸ Beyit, Ferazdak’ın, Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik’in dayısı olan İbrâhîm b. Hişâm b. İsmâil el-Mahzûmî’nin mehdinde söylediği bir kasideden alıntıdır. bk. *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 33.

makâm, hayâlât-ı şî'riyye makâmıdır"⁴⁹ demiş ve dipnotta bunun, aksini savunan Siyâlkûti'ye cevap olduğunu belirtmiştir. Sabri Efendi ise, Siyâlkûti'nin haklılığına yönelik düşüncesini şu sözleriyle dile getirmiştir:

“Müellifin şu sözü, beyitteki يقاربه kavlini de يماثله mânâsına hamle lüzûm ve ihtiyaç bulunduğunu ihâm ediyor. Hâlbuki kelâmda bir tekrâr-ı manevî hâsıl olmamak için bilakis يقاربه'yu mumâseletten başka bir mânâyâ haml ihtiyâcı vardır ve Fâzıl-ı Siyâlkûti'nin mukârebeti mumâselet mânâsına haml sahih değildir demesi buna mebnîdir. Çünkü حي يقاربه kavli مثله'den bedel olduğuna göre memdûhun mumâsili nefy olunduktan sonra mukâribi de nefyedilmek sûretiyle bedelden bir fâide-i terakkî müstefâd olur. Fakat mumâsilden sonra bi'l-ibdâl yine mumâsili nefyetmekte bir fâide yoktur. Hele kayd-ı hayat da nazar-ı itibâra alınınca misl-i mutlak makâmına hayy-ı mumâsili ikâme etmek nefyde tenezzüldür. 'Ale'l-ıtlâk misli yok derken bu sözden rucû' ile dirilerden misli yok denilmiş olur.”⁵⁰

Zihni Efendi'nin Siyâlkûti'yi eleştirdiği noktalardan bir diğeri de “Sonra ben yine düşmanlarımdan kam alıp yaralayıp öldürdüğüm ama hiç kimse tarafından öldürülmediğim hâlde döner gelirim”⁵¹ (Kâmil) mısraıyla ilgilidir. Müellif, mısra'daki isâbet kelimesiyle ilgili olarak: “Burada isâbetten isâbet-i fiiliyye murâddır” demiş ve düştüğü bir dipnotta Siyâlkûti hâşiyesindeki bir görüşü tenkitle şunları söylemiştir: “Siyâlkûti'nin, isâbetin bu mânâsı kütüb-i mütedâvelede bulunmadı, demesi tuhafdır. *Esâsü'l-belâğa*'da Zemahşerî isâbet-i sehmin zikrinden sonra ومن المجاز أصاب وفي رأى مصيب demiştir.”⁵² Sabri Efendi ise şu sözlerle Siyâlkûti'yi savunur:

“İsâbet için Siyalkûti'nin kütüb-i mütedâvelede bulunmadı dediği mânâ, cerh mânâsıdır. *Esâsü'l-belâğa*'daki isâbet-i sehmi ise cerh-i sehmi mânâsına olmak lâzım gelmediğinden

⁴⁹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 34.

⁵⁰ *Beyânü'l-Hak*, sy. 36, s. 841.

⁵¹ Mısra Katariyy b. el-Fücâe isimli bir Hârici şâire aittir. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 143.

⁵² *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 143.

müellifin bu nakli isâbet-i fiiliyye tabiri kadar mücmeldir.⁵³ Siyâlkûti *Hâşiye*'sinde isâbet için meânî-i kesire zikrolunmuştur ki o meyânda neyl ve residen mânâları dahî vardır. İşte *Esâs*'daki isâbet-i sehm de bu mânâlardan ibâret olacaktır.⁵⁴

B. Eseri Kaynak Kullanımı Açısından Tenkit Etmesi

Kaynak kullanımı meselesi, Sabri Efendi'nin Zihni Efendi'ye yönelttiği tenkitlerin en ağırlarından. Tenkit sahibi, müellifi bazı kaynaklara bakmamakla ve baktığı birtakım kaynakları da yanlış anlamakla suçlamaktadır. Bazen de onun, herhangi bir kaynaktan aldığı bilgiyi tahrif ettiğini düşünmektedir.

Örnek-1:

أَلَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ يَلُومَنَّ قَوْمُهُ زُهَيْرًا عَلَى مَا جُرَّ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ

“*Merak ediyorum, kavmi acaba Züheyr'i, her yönden maruz kaldığı musibet yüzünden kınayacak mı?*” (Tavil)

Bu beyit hakkında Mehmed Zihni Efendi: “Bu beyit bahr-i tavilden ve Şeyh Radi'de mezkûr olan şevâhiddendir. Şârih onu oradan alarak *Mutavel*'de zikretmiştir. Abdülkâdir Bağdâdî onu şerh-i ebyâtta kimseye nispet etmemiş olduğundan kâili nâ-ma'lûmdur⁵⁵ demiştir. Mustafa Sabri Efendi bu açıklamayı üç açıdan eleştirir. Öncelikle, bu ifâdede Teftâzânî'ye karşı bir dokundurma sezer. Abdülkâdir Bağdâdî'nin (ö. 1093/1682) kitabında zikredilmemesinin, beytin şâirinin belli olmadığına hücceti olarak kabul edilmesini doğru bulmaz. Daha ilginç ise Bağdâdî az ileride beytin sahibini zikredecektir. Bu noktada Mustafa Sabri, müellifi, kitaba iyi bakmamakla suçlar:

“(Şârih onu oradan alarak *Mutavel*'de zikretmiştir) demesinde şârihe ait bir şemme-i ta'riz vardır. Müellifin zu'munca şârih, ebyât-ı müsteşhedün bihâyı en yakın kitaplardan iktibâs edebilir. Sonra: *Abdülkâdir onu kimseye nispet etmemiş olduğun-*

⁵³ Hele müellif *Esâs*'daki meânî-i mecâziyyeden nakilde kendisi için bilmem ne istifâde tasavvur etmiştir.

⁵⁴ *Beyânü'l-Hak*, sy. 60, s. 1222-1223. Mehmed Zihni Efendi'nin Cevheri'nin *Sihâh*'ıyla ilgili bir tenkidine Mustafa Sabri Efendi'nin verdiği cevap için bk. *Beyânü'l-Hak*, sy. 69, s. 1365-1366.

⁵⁵ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 29.

dan kâili nâ-ma'lûmdur sözüne nazaran şârih-i ebyât-ı Radî hakkında müellif amma teveccüh besliyor ha. Demek ki Abdülkâdir bir beyti kimseye nispet etmezse artık o beyit için kâil aramak mânâsız, bulmak imkânsız olur. İşte müellifin bu kadar teveccüh-i teslimkârânesine mazhar olan bu zât, sadr-ı kitâbında yine müellifin beğenmediği şârih-i Allâme hakkında şöyle: وهو (اي كتاب الرضي) كتاب عكف عليه نحارير العلماء ودقق النظر فيه أمائل الفضلاء وكناه...
 والبيتان من شعر ابي جندب بن Sa'd ve Seyyid) şehâdetlerini Kitâb-ı Radî için medâr-ı şeref tutmuştur ki bu nokta üzerine kâriin-i kirâmın nazar-ı dikkatlerini celp etmeyi sırası gelmiş olan vezâiften addederim. Lâkin bu makâmda daha mühim bir garâbet vardır ki o da Abdülkâdir Bağdâdî'nin kimseye nispet etmemiş olduğu -hem de makâm-ı ta'lîde- söylenilen beyit hakkında...
 مرة القردى وسبب هذا الشعر ما رواه السكري... diyerek şiir ile kâiline dâir birçok ma'lûmât vermiş olmasıdır. Müellif ileride *Telhîs* ve *Mutavvel*'in sâha-i 'ulûm ve fûnûnda vücûdunu âdeta muzır addederek buna sebep olarak da bu kitapların nakilde hasâr ettiklerini dermeyân edecektir. Hâlbuki *Telhîs* ve *Mutavvel*'de altı-yedi yüz seneden beri acaba böyle bir hasâr-ı nakli gören olmuş mudur?...⁵⁶

Mehmed Zihni Efendi, kitabında, bir meselle ilgili olarak Teftâzânî ve *Mutavvel*'ini şu şekilde eleştirmektedir: “Şârih-i fâzıl bu makâmda *رَامَ غَيْرَ رَامَ* meselinde sehv etmiştir ki mesel-i mezkûr *Mecma'u'l-emsâl*'de *رَبُّ رَمِيَةٍ مِنْ غَيْرِ رَامَ* lâfzında رب kelimesiyle musaddar vâki olduğu hâlde burada onu müsnedün ileyhin mahzûfen vürûduna misâl tutmuştur.”⁵⁷ Mustafa Sabri Efendi müellifin görüşünü ilmî bazı îzahlarla çürütmeye çalışmış ve müellifi de gerekli kaynaklara bakmamakla eleştirmiştir:

“Müellif, emsâl tağyîr olunmaz demek istiyor. Lâkin bu memnûiyyet meselin mebâdi-i tağyîrinde mutasavverdir. Sonra ikinci ibâre ile ikinci bir mesel hâlini almak derecelerinde iştihâr edebilir. İşte bu mesel de aslında رب ile musaddar olsa bile böyle bir hâle marûz olmuştur. Ve tabii bu ibâreye göre şârihin misâl irâd ettiği vechile mahzûfû'l-mübtedâ bir cümle olur. Nitekim bizim işittiklerimizde de hep şârihin yazdığı gibi zebânzeddir. *Furûk-i Hakki*'da bu cümle yine aynı ibâre ile zik-

⁵⁶ *Beyânü'l-Hak*, sy. 35, s. 825-826.

⁵⁷ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 71.

rolunduktan sonra aslı رب رمية olduğu tasrih edilmiştir. Demek ki İsmail Hakkı merhûm dahî, mesel-i mezkûrun kendi asırlarında sûret-i istimâl ve iştihârına şehâdet etmiş oluyorlar.

Bu satırları yazarken *Mutavel* etrafına henüz mürâcaat etmemiştim. Oralarda mesele ait ma'lûmât bulunsa müellifin görmesi lâzım gelir diyordum. Sonra âdetâ bi-lüzûm bir ihtiyâtın sevkiyle Hasan Çelebî *Hâşiye*'sine bakmış bulundum. Ne göreyim: Allâme-i Zemahşeri'nin *Müstaksa'l-emsâl*'inden naklen mesel-i mezkûr hakkında tafsilât itâ ediyor. Onun üzerine bi't-tab' *Müstaksâ*'ya da mürâcaat ettim. Orada da meselin ibâresi şârihin zikrettiği kadardan ibâret! Şimdi düşününüz... Mesel-i mezkûr hakkında tedkikât icrâ etmek isteyen bir adam için *Müstaksâ*'ya mürâcaat etmek üzere elde bir rehber bir sâik mevcut iken *Mecma'u'l-emsâl*'e bakmakla iktifâ eylemesi ve bu kadar nâkıs ve ma'kûs bir tetebbu'la Şârih-i Allâmeyi yalancı çıkarmaya kalkışması ne acib bir hareket, ne ihtiyatsız bir cesârettir?"⁵⁸

Örnek-2:

جَاءَ شَقِيقٌ عَارِضًا رُمَحَهُ إِنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحُ

Zihni Efendi yukarıdaki meşhur beyitle ilgili olarak: "Kâilin ebnâ-i 'amminden olduğu müteyakkin bulunduğundan إِنَّ بَنِي عَمِّكَ kavli gaybetten hitâba iltifâtı mutazammındır"⁵⁹ demektedir. Sabri Efendi, müellifin bu görüşü *Siyâlkûti* hâşiyesinden aldığını fakat tahrife uğrattığını şu sözleriyle dile getirmektedir:

"Kâilin ebnâ-i 'amminden bulunması üzerine böyle bir iltifâtın terettübü gayr-ı zâhirdir. Çünkü beytin bidâyetinden itibâren kâili bulunan şahıs, muhâtabın ebnâ-i 'amminden olmasa dahî şu hitap gâip unvanı addolunan شقيق tabirinden sonra vâki olduğu için iltifât mütehakkaktır. Müellif o sözü *Hâşiye-i Siyâlkûti*'den almış velâkin tahrif ve tedlise uğratmıştır. *Siyâlkûti*, onu mısra-ı sâni başka bir kâilin kavli-i müftetahı olduğuna zehâb edenlere karşı söylüyor."⁶⁰

Mustafa Sabri bu sözünün devamında Teftâzânî ve hâşiye sahiplerinin de burada iltifât sanatı mevcut bulunduğunu söylediklerini müellifin de onlara tâbi olduğunu belirttikten sonra, kendi görü-

⁵⁸ *Beyânü'l-Hak*, sy. 42, s. 936-937.

⁵⁹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 49.

⁶⁰ *Beyânü'l-Hak*, sy. 39, s. 889.

şünce burada iltifat değil isti'nâf bulunduğunu söyleyerek bir kez daha klasik görüşün dışına çıkmaktadır.

Örnek-3:

لَا وَالَّذِي هُوَ عَالِمٌ أَنَّ النَّوَى صَبْرٌ وَأَنَّ أَبَا الْحُسَيْنِ كَرِيمٌ

“...Fakat gerçek onun bildiği gibi değildir. Ayrılığın son derece acı ve Ebu'l-Huseyn'in cömert biri olduğunu bilen Allah hakkı için (ben sevgi yolundan asla ayrılmadım.)” (Kâmil)

Mehmed Zihni Efendi'nin Ebû Temmâm'a ait yukarıdaki beyitle ilgili olarak: “وَأَنَّ أَبَا الْحُسَيْنِ” cümlesi ma'tûftur. Fakat vaslı mücib cihet olmadığından bu atıf ma'yûbdur. Mahall-i şâhid de burasıdır. Lâkin Ebû Temmâm'ı ta'yîbden ise kelâmını bedî' envâından olan iktidâba haml evlâdır⁶¹ şeklindeki açıklamasının Hasan Çelebî hâşiyesinden alındığını fakat iyi hazmedilemediğini belirten Mustafa Sabri Efendi şöyle demektedir:

“Müellif, Ebû Temmâm'ın kelâmını iktidâba hamletmeli deyi-vermiştir. Biri tarafından ilm-i belâgatın ehemmiyette bedî meselelerine kıyas kabul etmeyen kavâid-i esâsiyyesinden birine riâyetsizliği mutazammın olan bu iktidâb ile Ebû Temmâm'ı tebrie nasıl kâbil olacağını düşünmeye lüzüm bile görmemiştir. Çünkü müellif emsâl-i mücerrebesiyle sâbit olduğu üzere fennin eimmesine ve bilvâsıta onlar tarafından vaz' olunan kavâide karşı pek cüretkârdır. Kelâm-ı Ebî Temmâm'ı iktidâba haml fikri Hasan Çelebî *Hâşiye*'sinden me'hûz olduğu hâlde orada bu sözün etrâfı beslenmiş olmak üzere tabiatları iktidâba mâil olan şuarây-ı kadîme-i Arabın hayâlinde aralarında münâsebet hiss olunmayan bazı umûrun tekârün edebileceği dermeyân edilmiştir. Müellif, Fâzıl-ı Çelebî bu sözü ne için ve ne mecbûriyyetle söylemiş olduğunun farkında olmamış olmalıdır. İşte -kendisinin *Telhîs* ve *Mutavvel* müelliflerine 'azv eylediği- nakilde hasâr böyle olur.”⁶²

Mustafa Sabri Efendi, Zihni Efendi'nin kaynak adı zikrederek aktardığı bir bilgiyi bazen ilgili kaynakta bulamadığını belirtmektedir. Meselâ müellif bir beyitten bahsederken “Bu da A'şâ Meymûn'un ... matla'ında olan bir kasîde-i râiyyesi ebyâtından bulunduğu söylenilmiş ise de Abdülkâdir *Şerh-i Şevâhid-i Radî*'de mısra-ı mezkûru

⁶¹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 191.

⁶² *Beyânü'l-Hak*, sy. 69, s. 1368.

kaside-i mezkûre ebyâtında göremediğini beyân etmiştir⁶³ der. İlgili kaynağa bakan Sabri Efendi ise şu cevabı vermiştir:

“Biz de *Şerh-i Şevâhid-i Radî*’de dediği gibi bir söz göremediğimizi beyân ederiz. Müellifin *Şerh-i Şevâhid-i Radî*’den nakilleri o derece garâbet kesb ediyor ki âdeta bu husûsda gözlerime inanmamaya başladığım cihetle dördüncü beşinci defa baktıktan sonra şerh-i mezkûrun Mısır matbûuyla ikinci cildinin otuz birinci sahifesindeki ibâresini ber vech-i âtî buldum...”⁶⁴

Mehmed Zihni Efendi’nin sık sık başvurduğu “*Şârih onu oradan almıştır*” şeklindeki dokundurmalar Sabri Efendi’yi özellikle rahatsız etmiştir. Zihni Efendi’nin Teftâzânî’ye karşı sergilediği bu tavrın aynısını müellife uygulayan Sabri Efendi, onun isim ve kaynak zikretmeden bahsettiği bazı görüşlerin başkaları tarafından söylenen şeyler olduğuna kaynak belirterek dikkat çekmiş ve böylelikle Zihni Efendi’yi kendi silahıyla vurmaya çalışmıştır. Meselâ bir yerde müellif *“Gece ve gündüzün gelip gidişi genci ihtiyarlattı ve ihtiyarı da fenâyâ sürükledi”*⁶⁵ (Mütekârib) beytiyle ilgili olarak şu açıklamaları yapmıştır: “Bunda şâhid zikrolunan fiillerin *مر* ve *كر*’e isnâdındadır ki şâirin itikâdı ma’lûm olmadığı ve dehrinin *أَنْبَتَ الرَّيْبِغِ الْبُقْلَ* demesi kabîlinden olarak kendince zâhir ifâdesi maksûd bulunduğu cihetle mecâza haml olunamadığıdır... Lâkin şâirin mümin ve muvahhid ve onların hep ef’âlullah olduğunu mu’tekid olduğuna şüphe yoktur ki maba’di kelâmında *ألم* ... *تر لقمان أوصى بنيه...* kavliyle musaddik-i Kur’ân olduğunu irâe etmekte ve Hz. Lokman’ın *﴿وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ﴾* kavli-i kerîmi⁶⁶ müeddâsıyla oğluna ettiği vesâyâyı istihsân etmektedir.”⁶⁷ Sabri Efendi, bazı ara cümlelerini keserek zikrettiği bu alıntıyla ilgili olarak “Bu nokta evvelce *Mutavvel* muhaşşileri

⁶³ *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 88.

⁶⁴ *Beyânü’l-Hak*, sy. 46, s. 998-999.

⁶⁵ Beyit Saletân el-Abdi’ye aittir. bk. *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 59.

⁶⁶ Lokmân 31/13.

⁶⁷ *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 60.

tarafından ihtâr edilmiştir. Oralara bakmamış bulunanların zannedebileceği cihetle, müellifin eser-i tedkîk ve tetebbuu değildir”⁶⁸ diyerek görüşün özgün olmadığına dikkat çekmiştir.

C. Sarf Açısından Tenkit Etmesi

Mustafa Sabri Efendi'nin *el-Kavlü'l-ceyyid*'e yönelik sarf tenkitle-ri, kelimenin ma'lûm veya mechûl okunuşu, fiilin bâbı, masdarın harekesi vb. noktalarla ilgilidir. Bazı örnekler şöyledir:

Örnek-1:

أَلَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ يَلُومَنَّ قَوْمُهُ زُهَيْرًا عَلَى مَا جُرَّ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ

Mehmed Zihni Efendi bu beyitte geçen *جُرَّ* kelimesiyle ilgili olarak “Cinâyet mânâsına olan جريرة'den müştak fiil-i mâzî-i mechûldür”⁶⁹ açıklamasını yapmıştır. Mustafa Sabri Efendi ise bahsi geçen fiilin ma'lûm okunması gerektiğini düşünmektedir:

“Gerek beyt-i şâhidin menşei hakkında ânifen naklettiğimiz ma'lûmât ve gerek maba'di bulunan زهيري بكفى kavli جر fiilinin ma'lûm sıygası üzere olmasını iktizâ eder. وقال السكري في شرح أشعار. Sükkerî'nin şu beyânı *Şerh-i Şevâhid-i Radî*'de mestûrdur. Fakat bundan evvel de anlaşılmış olacağı vechile müellif *Şerh-i Şevâhid-i Radî*'nin bu noktasına bakmamaktan daha fena bir sûrette bakmış olduğundan zâhir bunları görememiştir. Daha garibi var: Şârih-i *Şevâhid-i Radî* جر fiilinin sıyga-i ma'lûm üzere olmasını icap edecek tarzda *Mutavel* etrâfından *Hâşiye-i Seyyid*'den ve *Hâşiye-i Hafîd*'den (Sa'dudî'nin hafididir) nakil ve istişhâdda bulunuyor. Artık biz de bu makâmda müellife ziyâdece levh etmiş olduğumuz cihetle beyt-i şâhidi bir kere de mütemessilen okuyalım...”⁷⁰

⁶⁸ *Beyânü'l-Hak*, sy.41, s. 921. Ayrıca bk. sy. 41, s. 922; sy. 47, s. 1016; sy. 62, s. 1256.

⁶⁹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 30.

⁷⁰ *Beyânü'l-Hak*, sy. 35, s. 826.

Örnek-2:

فَيَوْمًا بِحَيْثُ نُطْرِدُ الرُّومَ عَنْهُمْ وَيَوْمًا بِجُودٍ يَطْرُدُ الْفَقْرَ وَالْجَدْبَا

“Bir gün biraz süvariyle serhad ahâlisinden düşmanları olan Rum-ları kovarsın. Bir gün de biraz ihsan ile onlardan açlığı giderecek ted-birler alırsın.” (Tavil)

Mehmed Zihni Efendi'nin Mütenebbî'ye ait bu beyitle ilgili “Sıyga-i muzârî hudûs ve teceddüde delâleti haysiyyetiyle serhad ahâlisinin gerek tasallut-i düşman ve gerek istilâ-i kaht ve şiddet mekrûhâtı-nın huzûr ve teccessümünü göstermektedir”⁷¹ şeklindeki açıklamala-rı da Mustafa Sabri Efendi tarafından şu şekilde tenkit edilmiştir:

“Hudûs ve teceddüd bu gibi şeylerin tekerrür ve istimrârını gösterebilir ammâ huzûr ve teccessümü gösteremez. Maksûdu sûret-i mâziyyeyi istihzâr ise, yine bunun hudûs ve teceddüd ile münâsebeti yoktur. Çünkü bir kere hudûsa delâlette mâzî muzârîyle müşâriktir. Teceddüde gelince eğer الحصول بعد أن لم يكن mânâsına ise (ki fiillerin medlûlü olan teceddüd budur) yine mâzilerde mevcûd ve hudûs-i mezkûrun aynıdır. Ve eğer استفضى mânâsına ise (ki bazen fiil-i muzârîlerde meûne-i makâm ile maksûd olur) bu mânâ Seyyid Şerîf'in takdîmü'l-müsned ileyh bahsinde وإما لتعجيل المسرة... kavlinin şerhi hâşiyesinde tasrîh ettiği vechile istikbâle delâlet eden muzârîlerde câri olabilir. Hâlbuki istihzâr-ı sûret için mânây-ı hâl lâzımdır.”⁷²

Bir beyitte geçen الحمام kelimesiyle ilgili olarak Mehmed Zihni Efendi “İmam vezninde mevt mânâsınadır”⁷³ demiştir. Mustafa Sabri Efendi ise “Vezin, ta'yîn-i kat'î ifâde edemiyor. مام vezninde demek münâsib idi”⁷⁴ demektedir. Bir başka beyitte geçen مزدحم kelimesiyle ilgili olarak ise Zihni Efendi “İsm-i mef'ûl bünyesiyle mahall-i iz-dihâm mânâsına olarak ma'reke murâddır”⁷⁵ demiştir. Sabri Efendi bu konuda müellife şu tenkidi yöneltir: “Mezîdâtda ism-i mef'ûl ve

⁷¹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 90.

⁷² *Beyânü'l-Hak*, sy. 47, s. 1015.

⁷³ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 98.

⁷⁴ *Beyânü'l-Hak*, sy. 50, s. 1058.

⁷⁵ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 173.

masdar-ı mimî ve ism-i zaman ve mekân bir vezinde olduğu hâlde bu bünyenin ism-i mef'ûle tahsîsi bilâ muhassistir. *مزدحم*'ın ism-i mef'ûl bünyesi üzere olması ism-i mef'ûl olması demektir. Ve illâ lâfzı ism-i mef'ûl ve mânâsı ism-i mekân olarak dâll ile medlûl bey-ninde mutâbakat bulunmamış olur.”⁷⁶

Mustafa Sabri Efendi'nin masdarın harekesiyle ilgili bir tenkidine de rastlamaktayız. Nitekim, Zihni Efendi'nin “Semirmek yani lahm ve şahmı çoğalmak demek olan (*سَمَن*) masdarından...” ifâdesindeki kelimenin yanlış harekelendiğine dair şunları söylemektedir: “Müellifin *سَمَن* masdarını fethateyn ile harekelemesi bazı el-sine-i 'ulemâda tashîhen sînin kesriyle telaffuz olunduğuna rağmen vâki olmuşa benziyor. Hâlbuki *Kâmus*'ta, *Misbâh*'ta, *Muhîtu'l-Muhît*'te bu kelimeler *عَنْب* vezninde olarak zapt edilmiştir. Ancak *Misbah*'ta buna ism-i masdar deniliyor. Lâkin masdarı da fethateyn iledir denilmiyor ya.”⁷⁷

Son örnek olarak, sülâsî bir fiilin bâbıyla ilgili tenkide yer vermek istiyoruz. Mustafa Sabri Efendi bir şiirde geçen *أَفْتَاهُ قِيلُ اللَّهِ لِلشَّمْسِ اطَّلَعِي* “Onu, Allah'ın güneşe ‘doğ’ emrini vermesi yok etti” (Recez) mısırân-daki⁷⁸ *اطَّلَعِي* kelimesi ile ilgili olarak müellifi şu şekilde tenkit etmektedir: “Müellif tulû‘ fiilini feth-i lâm ile harekelemiş ise de kütüb-i lügaviyyede *طَهَّر* mânâsına olan *طَلَع* birinci babdan olmak üzere zapt ediliyor. Üçüncü babdan gelen *طَلَع* ise *أَتَى* ve dördüncü babdan gelen *طَلَع* *عَلَى* mânâlarıdır. Hâsılı şems ve kamer gibi ecrâma isnâd olunan tulû‘ birinci babdandır. *وَقَالَ تَعَالَى: ﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطْلُعُ*

*عَلَىٰ قَوْمٍ﴾*⁷⁹

⁷⁶ *Beyânü'l-Hak*, sy. 66, s. 1310.

⁷⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 40, s. 906.

⁷⁸ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 61.

⁷⁹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 41, s. 922. Ayet için bk. Kehf 18/90. Başka örnekler için bk. sy. 47, s. 1016; sy. 69, s. 1368.

D. İrâb Tenkitleri

Mehmed Zihni Efendi *el-Kavlü'l-ceyyid*'de incelediği beyitlerin irâbını da yapmaktadır. Mustafa Sabri Efendi, müellifi bu açıdan da pek çok noktada eleştirmekte ve bazen Zihni Efendi'yi küçümseyen ifâdeler kullanmaktadır.

Örnek-1:

وَ صَادَفَ الرُّشْدُ مِنْهَا كُلَّ مُعْتَسِفٍ قَدْ كَانَ فِي ظُلُمَاتِ الْعَيِّ مِنْهُمْ كَا

“Onun satveti vesilesiyle karanlığa dalmış ne kadar zâlim varsa hepsi doğru yolu bulmuşlardır.”⁸⁰ (Basît)

Mehmed Zihni Efendi bu beytin irâbını: “أصاب و وجد , صادف”⁸¹ şeklinde mânâsına fiil-i mâzîdir. الردف fâil ve معتسف كل mef'uldür”⁸¹ şeklinde yapmaktadır. Mustafa Sabri Efendi ise bunu: “صادف”nin mânâsına nazaran رشد’ü mef’ül, معتسف كل’i fâil itibar etmek aksinden daha zevkâmızdır”⁸² diyerek tenkit etmektedir. Yine Zihni Efendi يَا سَارِقُ ya sâriq kelimesininin irâbını “Tahzîr üzere mansuptur. يا سارق احذر أهل الدار”⁸³ şeklinde yapar. Mustafa Sabri ise bu görüşün yanlışlığını temel kaynaklardan alıntılarla destekleyerek ortaya koymaya çalışmış ve müellifin, konuyu bilmediği için bu zanna kapıldığını savunmuştur:

“Keşşâf şerhinde Seyyid Şerîf أهل الدار يا طالعا جبلا 1 أهل الدار kabilinden olarak سارق’a mef’ül yapmıştır. Kezâlik *Kitâb-ı Sibeveyhi* şerhinde İbn Harûb لأهل الدار متاعا takdiri ile سارق’a ta’alluk ettirmiş velâkin sirkat maddesinin binefsihî mef’ülüne te’addîsi kütüb-i lügatten naklolunarak câr takdirine lüzûm olmadığı beyân edilmiştir. أهل kelimesinin tahziren mansup olması ise hilâf-ı mânây-ı maksûd olduğu kütüb-i edebiyede mübeyyen bulunmuştur.

⁸⁰ Beyit Teftâzânî’nin kendi nazımındandır. Mehmed Zihni, *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 14.

⁸¹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 16.

⁸² *Beyânü'l-Hak*, sy. 34, s. 806.

⁸³ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 59.

Filhakika sirkatin lisân-ı Arab'daki istimâlini bilmeyen أهل'i tahzîren mansûb zanneder. قال في المصباح: سرقه مالا من باب ضرب وسرق منه يتعدى إلى الأول بنفسه وبالحرّف...⁸⁴

Örnek-2:

إِنَّ الَّذِينَ تُرُونَهُمْ إِخْوَانَكُمْ يَشْفِي غَلِيلَ ضُدُورِهِمْ أَنْ تُضْرَعُوا

“O kimseler ki siz onları kendinize arkadaş zannediyorsunuz, hâlbuki sizin sıkıntıya düşmeniz onların kalplerine şifa ve sürür veriyor.”⁸⁵ (Kâmil)

Mehmed Zihni'nin beyitle ilgili açıklamaları şu şekildedir: “تُرُونَ” kelimesi إراءة'den muzârî cem' muhâtap mechûldür. الذين أروكم أنفسهم sebkinde olup sıyga-i mechûle ifrâğ olunarak mef'ûl-i ûlâ nâib-i fâil olmakla ظن fiili hükmünde kalıp...”⁸⁶ Kelimenin mechûl okunuşunun sebebine yönelik bu yorumu beğenmeyen Mustafa Sabri Efendi şu açıklamayı yapmaktadır: “أروكم أنفسهم”ün sebkinde olduğu müselleme değildir. Onların kendilerini muhâtabine ihvân göstermeleri lâzım olmayıp mânâ, muhâtabînin onları her nedense ihvân zannetmelerinden ibârettir. Bu gibi mevâzi'de irâe kimin tarafından olduğunu ta'yîn maksûd ve mültezim olmadığı için fiil şekl-i mechûle ifrâğ olunur.”⁸⁷

Örnek-3:

فَيَوْمًا بِخَيْلٍ تَطْرُدُ الرُّومَ عَنْهُمْ وَيَوْمًا بِجُودٍ يَطْرُدُ الْفَقْرَ وَالْجَدْبَا

Zihni Efendi yukarıdaki beytin irâbını şu şekilde yapmaktadır: “بِخَيْلٍ”deki bâ تطرد fiiline müte'alliktir... Ve fiil-i mezkûr دفع mânâsına olan طرد'den muzârî müennes veya muhâtapdır. جود fiil-i muzârî-i gâib olan muahhar يطرده fiiline müte'alliktir. Fâili جود'a râci' zamir-

⁸⁴ Beyânü'l-Hak, sy. 41, s. 920-921.

⁸⁵ Beytin kâili Abede b. et-Tabib'dir. bk. el-Kavlü'l-ceyyid, s. 75.

⁸⁶ el-Kavlü'l-ceyyid, s. 75.

⁸⁷ Beyânü'l-Hak, sy. 43, s. 953.

dir.”⁸⁸ Bu açıklamayı gülünç bulan Mustafa Sabri Efendi, müellifin düştüğü bu yanlışın muhtemel kaynağına da temas etmiştir:

“جود’e râci‘ olduğu takdîrde جود’ün جود vasıtasıyla def’-i ihtiyâc etmesi gibi gülünç bir mânâ hâsıl olmakla beraber bu mânâyâ göre memdûhun ârâdan gâib olması iktizâ edecektir. Mısrâ-ı evveldeki طرد fiilinin muzârî müennes olmak ihtimâlinde dahî bu hâl aynıyla vâki olur ki bunların ne kadar büyük bir mânâsızlık teşkil eylediği vâreste-i iştibâhtır. Bu sûretle edilen tevcîh-i i’râba beyân-ı mefhûm esnâsında mütâbe’ât kâbil olamaması dahî bozukluğun ne kadar fâhiş ve ne kadar zâhir olduğunu göstermek lâzım gelirken müellif hâlâ bunun farkında olamamıştır.

Müellifin menşe-i galatı: *Divân-ı Mütenebbî* şârihi Ukberî’nin mısrâ-ı evveldeki fiilin zamîrini خيل’e ve mısrâ-ı sâniideki fiilin zamîrini جود’e göndermesi ve fiil-i sâniyi rivâyet-i huffâza istinâden yâ-i tahtâniyye ile zabt etmesi olmalıdır. Hâlbuki Ukberî beytteki bâ’lara müte’allak beyân etmemiş olmak sâyesinde müellifin isticlâb eylediği mânâsızlıktan kendisini tebrie edebilir. Çünkü o sûrette bâ’ları beytin mâkabli bulunan: فان شك فليحدث بساحته خطبا/وانك رعت الدهر فينا وريه kavlindeki رعت fiiline ta’alluk ettirmekle tashih-i mânâ mümkündür. Fakat müellifin yaptığı gibi hem zamîrleri خيل ile جود’e göndermek hem de bâ’ları يطرد’ye ta’alluk ettirmek işte bu dünyada olur şeylerden değildir. Gelelim: Ukberî’den mâ’ada şurrâhın nüshalarında fiil-i sâni *Mutavvel*’de olduğu gibi tâ-i fevkâniyye vâki olmuştur ki buna göre fiil-i evvel ile beraber her ikisi de sıyga-i hitâba mahmûl olarak harf-i cerler de kendilerine ta’alluk eder ve hâsıl-ı mânâca hiçbir münâsebetsizlik kalmaz.”⁸⁹

Örnek-4:

وَالْمُؤْمِنِ الْعَائِدَاتِ الطَّيْرِ يَمْسُحُهَا
رُجْبَانُ مَكَّةَ بَيْنَ الْعَيْلِ وَالسَّنْدِ

“Mekke haremine sığınan güvercinleri ve diğer hayvanları avlanmaktan emin kılan Allah Teâlâ’ya yemin ederim ki onları Mekke’nin atlıları avlamazlar. Belki okşarlar, dokunup ürkütmezler.”⁹⁰ (Basît)

⁸⁸ *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 89.

⁸⁹ *Beyânü’l-Hak*, sy. 46, s. 1000.

⁹⁰ Beyit, meşhur câhiliye şâiri Nâbiğa ez-Zübyânî’ye aittir. bk. *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 93.

Zihni Efendi beyitteki yemin ifâdesiyle ilgili olarak şunları söylemektedir: “وَالْمُؤْمِنِ” kasemdir. Muksem bih olan مؤمن esmâ-i hüsnâdandır. İhâfenin zıddı olan imândan müştaktır... عائذات Mü'min'e muzâfun ileyh olarak mecrûr olduğu gibi ona mef'ûl olarak mansûb olması da câizdir. O hâlde مؤمن kelimesi والله المؤمن sebkinde olarak mevsûf-i mukaddere mu'temid bulunmuş olur.”⁹¹ Mustafa Sabri Efendi ise daha kolay bir tevcihe dikkat çekerek müellifi eleştirmektedir: “مؤمن” kelimesini mevsûle mu'temid itibâr etmek daha sühûletlidir. Esmâ-i hüsnâdan olması isim hâlinde isti'mâlini mûcib olarak şâyed buna mâni addedilirse عائذات da herhangi bir tarîk ile olursa olsun âmiliyyetine de mâni olmak lâzım gelir.”⁹²

Örnek-5:

أَلَا يَا نَخْلَةَ مِنْ ذَاتِ عِزِّكَ
عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ السَّلَامُ

“Ey Zât-ı İrk isimli yerden⁹³ olan Nahle! Allah'ın selâmı ve rahmeti üzerine olsun.” (Vâfir)

Zihni Efendi bu beyitle ilgili dört irâb vechine işaret etmektedir: “ورحمة عليك haber-i mukaddem olup mübtedâsı muahhar السلام'dır. رحمة الله'da min ciheti'l-irâb dört vecih vardır...İkincisi, kendinden evvel mezkûr olan ve min ciheti'l-irâb haber bulunan عليك zarfının zamîr-i müstetirine ma'tûf olmaktır. Eğer ki bunda zamîr-i merfû' (müstetir kaydı da lâzımdır)⁹⁴ üzerine bidûni't-te'kid atıf mahzûru var ise de ma'tûfun ma'tûfun aleyh üzerine tekaddümünden ehvendir. İbn Hişâm Muğni'l-lebîb'de böyle söyleyip ﴿فَاسْتَوَىٰ وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَىٰ﴾ nazm-ı

⁹¹ el-Kavlü'l-ceyyid, s. 94.

⁹² Beyânü'l-Hak, sy. 47, s. 1016-1017.

⁹³ Zât-ı İrk; Iraklıların ve Irak üzerinden hacca gidecek olanların mikâtıdır. Akik vadisine bakan İrk dağından hareketle bu isim verilmiştir. Günümüzdeki adı Daribe'dir. bk. Öğüt, Salim, “Mikât”, DİA, XXX, 48.

⁹⁴ Parantez içi ifâde Sabri Efendi'ye ait olup tenkit maksatlı söylenmiştir.

keriminde⁹⁵ vâki ho'nin استوى'da müstetir zamîre atfı dahî mezkûrdur. Nazm-ı kerimde bu sûret tecvîz olunduğu hâlde kavlı-i şu'arâda olunacağı evleviyettir, demiştir. Velâkin zarfın fâili peşindedir, müstetir değildir.”⁹⁶ Mustafa Sabri Efendi zikredilen bu ikinci irâb vecdini şu şekilde eleştirir:

“Zarfın peşinde dediği السلام lâfzı olacaktır ki bunun kendi tasrihi vechile mübtedây-ı muahhar olduğuna nazaran zarfın nasıl fâili olabileceğine akıl erdiremedik. Demek ki *el-Muktedab* sahibi hüzzâk-ı eimme-i nuhâttan olan İbn Hişâm'ı tahtie edeyim derken kendisi fenâ halde yanılmış ve cezây-ı cesâretini derhâl görmüştür.”⁹⁷

Örnek-6:

لَوْ كَانَ يُشْكِي إِلَى الْأَمْوَاتِ مَا لَقِي
الْأَحْيَاءَ بَعْدَهُمْ مِنْ شِدَّةِ الْكَمَدِ
ثُمَّ اشْتَكَيْتُ لِأَسْكَانِي وَسَاكِنُهُ
قَبْرٌ بِسُنْجَارٍ أَوْ قَبْرٌ عَلَى فَهْدٍ

“Eğer dirilerin ölümlere kendilerinden sonra onların aylık acısıyla çektikleri kederi şikâyet edebilme imkânı olsa ve ben kendi gam ve kederimi de Sincâr'da ya da Kahed denilen mevkideki kabre şikâyet edecek olsaydım, o kabir ve içerisinde yatan zât kesinlikle beni teselli ederek şikâyetimi gidermeye çalışırdı.” (Basît)

Mehmed Zihni Efendi beyitle ilgili olarak şöyle der: “ثم اشتكيت” cümlesi يُشْكِي cümlesine ma'tûf olup sûretinde mâzî ise de muzârî mânâsınadır. Şikâyetin tahakkuk-i vukûu iddiasına mebnî fiil-i mâzî sûretinde irâd olunmuştur.”⁹⁸ Mustafa Sabri Efendi ise bu açıklamayı şu şekilde tenkit eder:

“Rastgelen kâideyi rastgelen mahalde tatbîke kalkışan bazı hamele-i kavâid gibi müellif de şikâyetin tahakkuk-i vukû'u iddiasına mebnî deyivermiştir. Hâlbuki tahakkuk-i vukû iddiasının burada ne mânâsı var ne de fâidesi. Fazla olarak, sadr-ı kelâm tahakkuk-i vukûa münâfi görünmektedir. Bana kalırsa mâzîyi muzârîye atfederek hem bu münâsebetsizliğe

⁹⁵ Necm 53/6-7.

⁹⁶ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 108.

⁹⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 54, s. 1127.

⁹⁸ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 109.

hem de takdîr-i ibârenin لو كان اشتكيت hâlinde bulunmasına sebebiyet vermekten ise tab'an mâzilere dâhil ve mâil bulunan لو kelimesinin bizzat medhûlünü yani كان'yi ma'tûfun aleyh itibâr etmelidir.⁹⁹

Mehmed Zihni Efendi وَإِنْ تَطْرُدْ فَمَنْ يَزَحْمُ سَوَاكَ “Eğer sen affetmez de huzurundan kovarsan ona senden başka kim merhamet etsin” (Vâfir) mısırânda geçen سواك kelimesinin غيرك mânâsına takdiren merfû olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰ Mustafa Sabri Efendi ise bu açıklamayı şöyle tenkit etmektedir: “Münâsib olan سواك lâfzı mâkablindeki fiil-i muzârinin tahtında müstetir ve من'e râci bulunan zamirden hâliyyetle mansûb olmaktır. Hele mezkûr fiilin fâili olmak üzere merfûiyeti katiyen câiz değildir”¹⁰¹

E. Belâgat Tenkitleri

Mustafa Sabri Efendi, diğer tenkitler kadar yoğun olmamakla birlikte, müellifi, belâgat ilmi açısından da eleştirmektedir. Nitekim Zihni Efendi'nin bir beyit vesilesiyle söylediği: “Kıyâm-ı nevâih bilfiil vâki olsun olmasın örf-i Arabca mevttten kinâye olmuştur”¹⁰² şeklindeki sözünü şu şekilde tenkit etmiştir: “Burada mânây-ı kinevi münâsebetsiz olur. Çünkü bu ikinci fıkranın dahî mânen birincinin aynı ve tekrârı olmasını istilzâm eder.¹⁰³ فلان طويل القامة وطويل الجاد denildiği zaman hissölunan münâsebetsizlik müddeâmıza şahiddir.”¹⁰⁴ Diğer bazı örnekler şöyledir:

⁹⁹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 54, s. 1127.

¹⁰⁰ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 122.

¹⁰¹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 57, s. 1174. Ayrıca bk. sy. 41, s. 922; sy. 60, s. 1222; sy. 64, s. 1283.

¹⁰² *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 175.

¹⁰³ Kinâyelerde mâneyeynin ikisi de murâd olduğu müte'âref ise de maksûd bi'l-ifâde yalnız mânây-ı kinevi olup mânây-ı aslînin murâd olması ise lâfzı oraya hamlden mâni bir karîne mevcûd olmamaktan ibârettir.

¹⁰⁴ *Beyânü'l-Hak*, sy. 66, s. 1312. Ayrıca bk. sy. 62, s. 1253.

Örnek-1:

يَا عَلِيُّ بْنُ حَمْرَةَ بْنِ عُمَارَةَ أَنْتَ وَاللَّهِ تُلْجَةُ فِي خِيَارِهِ

“Ey Ali b. Hamza b. Umâre! Vallâhi sen (o kadar katı kalpli ve soğuk birisin ki) hıyar içerisindeki kar gibisin.”¹⁰⁵ (Hafif)

Mehmed Zihni Efendi beyitle ilgili olarak: “Ukûl-i daifeyi kabak ve hıyar gibi bî-mağz şeylere teşbih, müte‘âref olmakla şâir muhâtabının beynini hıyara ba‘de‘t-teşbih kendisini ona mazrûf kılmıştır”¹⁰⁶ demektedir. Sabri Efendi ise bu açıklamayı şu şekilde tenkit eder:

“Kabak ve hıyar gibi şeylere teşbihi müte‘âref olan ukûl-i daife değil ‘ukûl-i daife ashâbı veya onların kafaları olmak lâzım gelir. Onlar, kabak ve hıyar gibi bî-mağzdırlar. Fakat bizzât ‘ukûlün bî-mağz olması, ‘ukûlün bî-‘ukûl olması kabîlinden olur. Sonra bir adamı kendi beynine mazrûf yapmak kadar ters ve mânâsız bir şey olamaz. Nice şâirin maksûdu muhâtabının gayet soğuk bir adam olduğunu anlatmaktır. Çünkü hıyar da tıbben bârid addolunduğu cihetle ثلجة في خياره terkibi muzâaf bir bürûdeti ifhâm eder. Evet, bürûdet-i tab‘ az çok akılsızlığı müstelzimidir. Ve ‘ukûl-i daife ashâbının kabak ve hıyar gibi şeylere teşbihi bu sûretle olmalıdır.”¹⁰⁷

Örnek-2:

أُبْكَايِي الدَّهْرُ وَيَا رُبَّمَا أَضْحَكَنِي الدَّهْرُ بِمَا يُرْضِي

“Felek beni ağlattı (yani memnun etmeyip mahzun etti.) Bazen de güldürdü (yani hoşnut ve mesrur eyledi.)”¹⁰⁸ (Serî) Mehmed Zihni Efendi bu beyitte geçen dehr kelimesiyle ilgili şöyle demektedir: “Dehr, zamân-ı tavîl ve müddet-i hayât-ı dünyâ mânâlarına olarak inde‘l-Arab bizim lisânımızdaki felek tabiri gibi müsta‘meldir ki masâib, cehlen billâhi Te‘âlâ bütün ona ‘azv olunur.”¹⁰⁹ Sabri Efendi bu açıklamayı şu şekilde eleştirmektedir:

¹⁰⁵ Mehmed Zihni Efendi beytin kâilinin bilinmediğini belirtmektedir. bk. *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 44.

¹⁰⁶ *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 44.

¹⁰⁷ *Beyânü’l-Hak*, sy. 39, s. 889.

¹⁰⁸ Beytin kâili Hittân b. el-Mu‘allâ’dır. bk. *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 39.

¹⁰⁹ *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 40.

“Hikmet-i kadimede zamân, feleğin harekesinden ibâret olmak ve dehr ise zâten zamân nevinden bulunmak cihetiyle bunların herhangisine fiil isnâdı *أَنْتَ الرَّبُّعُ الْبَقْلُ* kabilinden bir isnâd-ı mecâzîdir. Şu hâlde masâibin dehre veya feleğe ‘azvi tarzında vâki olan isti‘mâlât için Cenâb-ı Hakk’ı zebân-ı şikâyetden savn ve tenzih ile fâil-i mecâzîyi istihdâf eylemek gibi bir mahmel-i sâlim tasavvur edilip Hâlik Te‘âlâ Hazretlerini cehl ve cahd mânâsı vererek âmmе-i ehl-i lisânını taddil cihetine gitmemeyi şîâr-ı hüsn-i zanna daha muvâfık buluyoruz. Bir de dehr lâfzının esmâ-i hüsnâdan ma‘dûdiyyetine kâil olanlar da vardır ki buna göre isnâd-ı mezkûrun hakikat olarak dahî gayr-i münker olması lâzım gelir.”¹¹⁰

Örnek-3:

تَطَاوَلَ لَيْلِكَ بِالْأَثْمِدِ وَنَامَ الْخَلِيُّ وَلَمْ تَرْقُدْ
وَبَاتَ وَبَاتَتْ لَهُ لَيْلَةٌ كَلَيْلَةَ ذِي الْعَائِرِ الْأَزْمِدِ
وَذَلِكَ مِنْ نَبِيٍّ جَاءَنِي وَخُضِرْتُهُ عَنْ أَبِي الْأَسْوَدِ

“Esmed isimli yerde benim gecem uzayıp durdu. Gamdan âzâde olanlar bir güzel uyudu da ben uyuyamadım. Orada ben göz ağrısına mübtela olan birinin gecesi gibi bir gece geçirdim. Bunun sebebi de Ebu'l-Esved'den aldığım acı bir haberdir.”¹¹¹ (Mütekârib)

Mehmed Zihni Efendi şiir hakkında şöyle der: “Muktezây-ı zâhir sıyga-i tekellüm ile لم ارقد denilmek olduğu için bu mısıranda dahî inde's-Sekkâki iltifât vardır.”¹¹² Mustafa Sabri Efendi bu açıklamayı uzunca tartışır ve müellifin, konu hakkında söz söyleyecek düzeyde bilgi sahibi olmadığını belirtir:

“Esm'da iltifât tasavvur etmek için iltifât bahsi hakkında eimme-i me‘âninin ve bilhassa şârih-i Allâme'nin tedkikâtından haberdâr olmamak lâzım gelir. Filhakika müellif, kitabının pek çok noktalarındaki akvâliyle nazarını *Telhîs* ve *Mutavvel'in* eş‘ârına kasr ederek bu fâzılların beyne‘ş-şevâhid ne gibi cevâhir-i hakâik nisâr ettiklerinden, ne gibi me‘ârik-i tedkikâta giriştiklerinden pek gâfil olduğunu isbât eylemiştir. İşte

¹¹⁰ *Beyânü'l-Hak*, sy. 39, s. 887.

¹¹¹ Mehmed Zihni Efendi şiirin kâilinin ashaptan İmruulkays b. Âbis el-Kindi olduğunu belirtmektedir. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 123.

¹¹² *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 127.

burada da evvelen İmruulkays'ın üç beytinde Sekkâki'nin üç iltifâta kâil olduğu bu mebhas de her sâmi'aya aks-endâz olan bir terânedir. Sâniyen velev muktezây-ı zâhire muvâfık olmayan bir üslûbun tekerrürü iltifât addolunamayacağı *Mutavvel*'de musarrahtır.¹¹³ Çünkü muktezây-ı zâhire muhâlif olan bir üslûba bed' olunurken hissedilen teceddüd ve tefennün üslûb-i mezkûrun devâm ve tekerrürü esnâsında hissedilmez. Zira bir üslûbun garâbeti, takarrür edinceye kadardır. Ve ondan sonra ikinci bir teceddüd husûlü mutlaka o üslûbun değişmesine mütevakıftır. Hatta hilâf-ı muktezây-ı zâhir üzere başlanmış olan bir üsluptan üslûb-i aslî ve hakîkiye avdet eylemek de bir hilâf teşkil eder. Buna mebnîdir ki üçüncü beytteki جاءني, Sekkâki'nin ve cumhurun ittifâkıyla iltifât addolunmuştur. Demek ki müellifin arzu ettiği vechile eğer ولم ارقد denilse idi, beyt-i sâlisdeki جاءني'nin tarzını ahz ederek asıl o vakit iltifât olurdu. Müellifin beyt-i sâlisdeki iltifâtı ağzında çiğnemesinin menşei de bu sûretle zâhir olmuştur. Anlaşılan o beytin üslûbu hakkında ne diyeceğini bilecek kadar bir hüküm ve karara mâlik bulunmuyor. Çünkü bu bahsin mutavvelini ya okumamış veya anlamamış."¹¹⁴

F. Edebî Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi'nin Mehmed Zihni Efendi ve *el-Kavlü'l-ceyyid* adlı eserine yönelik edebî tenkitleri, beytin şâiri hakkındaki bilgiyi düzeltme, edebî bilgilerdeki yanlışlıklara temas etme ve bazen de müellifin edebî zevkini tenkit etme şeklinde kendini göstermektedir.

1. Beytin Şâiri Hakkındaki Bilgiyi Düzeltme

Örnek-1:

أَلَا يَا نَحْلَةَ مِنْ ذَاتِ عَوْقٍ عَلَيْنِكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ السَّلَامُ

Zihni Efendi bu beytin şâiri hakkında şu açıklamaları yapmaktadır: “Kâili *Meşâhîru'n-nisâ*'nın harfû'n-nûn faslında naklolunduğu üzere Ahves b. Cafer'dir ki mütekaddimîn-i şu'arây-ı İslâmiyyeden

¹¹³ Nitekim Fatiha-i şerîfede iltifât إياك نعبد hitâbında vardır. Hitâbât-ı lâhikada yoktur.

¹¹⁴ *Beyânü'l-Hak*, s. 1190-1191.

ve ruesây-ı halktandır... Mûmâ ileyhın oğulları Avf ve Ömer ve Şüreyh dahî babalarının lakab-ı mecmûuyla Ehâvis diye ma'rûflardır... 'Alâ rivâyetin Hazret-i Ömer şu'arâyı kadın ismini tasrîh ederek şiir söylemekten men etmiş oldukları cihetle Ahves dahî kadından nahleyi kinâyeye etmiştir."¹¹⁵ Sabri Efendi, müellifin, beytin şâirini başka bir Ahves ile karıştırdığını belirtmiş ve bunun yol açtığı yanlışlara şöyle dikkat çekmiştir:

"Müellifin şu beyânında hayli tahlit vardır. Çünkü Ahves b. Cafer şu'arây-ı İslâmiyye'den değildir. Şu'arây-ı İslâmiyyeden olan Ahves b. Muhammed b. Abdillâh b. Âsım el-Ensârî'dir ki hamıyyü'd-dübür ile mülekkabdır. Ahves b. Cafer ise İslâm'dan kırk-kırk beş sene evvel güzerân olan Rahrahan ve Cebele vakalarında Fettâk-ı şehir İbn Zâlim el-Merâyı himâyeye ettiklerinden dolayı Benû Dârim ile bi'l-muhârebe ihrâz-ı galebe eden Ahves'tir. Daha doğrusu bu Ahves'in şu'arâ meyânında zikrolunduğu bile yoktur. Nitekim Âmidî *el-Mu'telef ve'l-muhtelef* nâm kitâbında Ahves b. Muhammed el-Ensârî'den başka Ahves nâmına şâir zikretmemiştir. *Kâmus*'ta da İbn Ca'fer ruesâdan olmak üzere mezkûrdur. Müellif de *Kâmûs*'a bakmış olmalı ki şu'arâdan olan Ahves ile ruesâdan olan Ahves'i birbirine karıştırmıştır. Müellifin beyânına me'haz gösterdiği *Meşâhîru'n-nisâ*'sında tahlit daha ziyâdedir. Orada Ahves-i Ensârî'nin...beyitlerini hâvî olan kasîdesini de Ahves b. Ca'fer'e nispet etmiş ve ...ألا يا نخلة... beytini de o kasîde ebyâtından addeylemiştir. Ve işte bu tahlitin cereyânına kendisini kaptırarak şiir-i mezkûrde hiciv ve tehdid edilen Matar'ın zevcesi ve Ahves b. Ca'fer'in ma'sûkası olmak üzere Nahle nâmıyla bir kadın ihtirâ ederek *Meşâhîru'n-nisâ*'nın ihâle eylediği nûn faslında bir mevki işgal ettirmiştir ki bu galat-ı muhtalat'ta kısmen tezyînü'l-esvâka aldanmıştır. *Eğânî*'de mezkûr olduğu vechile Ahves'in (Ahves-i Ca'fer değil ha) Matar'a lâyıık görmediği kadın mechûletü'l-isim olarak kendi baldızıdır. *Emâlî-i Zeccâciyye*'de de Ahves'in kendi baldızına dildâde olduğu zikrediliyorsa da buna Nahle nâmı verilmiyor. Nahle'ye gelince evvelâ bunu hâvî olan beyt-i şâhid Ahves'in olduğu gayr-ı meczûm olup o beytin, kâili bilinemeyen ebyâtın ma'dûdiyyeti daha ziyâde ma'rûftur. Sâniyen Nahle'ye nidâ ve selâm şâirin ma'hed-i ahibbesi olmak cihetiyle veyâhud kinâyeye tarikiyle olduğu kütüb-i edebiyede kabul edilmiştir ve İbn

¹¹⁵ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 107-108.

Ebi'l-İsba' *Tahbîru't-tahbîr*'inde: ...ألا يا نخلة: ومن لطيف الكناية قول العرب: ألا يا نخلة... di-yerek ihtimâl-i sâniye kasr eylemiştir.”¹¹⁶

Örnek-2:

جَزَى رَبُّهُ عَنِّي عَدِيَّيْ بِنِ حَاتِمٍ جَزَاءَ الْكِلَابِ الْعَاوِيَاتِ وَقَدْ فَعَلَ

“*Rabbi Adıyy b. Hâtim*'i bağırarak köpeklerin cezasıyla cezalandır-sın (da her taraftan horlanarak kovulsun.) Nitekim bu cezayı da Ce-nab-ı Hakk ona verdi.” (Tavîl)

Zihni Efendi bu beytin sahibi hakkında bazı rivâyetlere temas ederek şöyle demektedir: “Bazılar bunu şâir-i meşhûr-i câhilî olan Nâbiğa'nın veyâhud sadr-ı İslâm şu'arâsından 'Abdullâh b. Hümâm es-Selûlî'nin ve bazılar başka birinindir dediler. 'Masnû'dur, ihticâca sâlih değildir' diyen dahî olmuştur.”¹¹⁷ Mustafa Sabri Efendi bu bilgiyi biraz da ta'riz üslûbuyla şöyle tenkit etmiştir: “Beyt-i mezkûr, müellifin son derece teslim ve itimâdına mazhar olan şârih-i *Şevâhid-i Radî* Abdülkâdir Bağdâdî'nin tahkiki üzere Ebu'l-Esved ed-Düelî'nindir. Nâbiğa'nın 'Adıyy b. Hâtim'e mu'âsareti gereğince olmakla beraber onun kavli şöyledir...”¹¹⁸

Son bir örnek daha vermek gerekirse, Mehmed Zihni Efendi جَاؤَا بِمَذْقِ هَلْ رَأَيْتَ الذَّنْبَ قَطَّ (*Hava iyice kararınca misafirlere ikram olarak*) su katılmış süt getirdiler. (O sütü gören kimse arkadaşına) ‘Sen hiç kurt gördün mü?’ (der. Yani görmediysen, rengi bak işte böyledir) (Recez) mısraî hakkında: “Bu, Ru'be b. 'Accâc'ın erâcizindedir”¹¹⁹ demiştir. Mustafa Sabri Efendi, müellifin bu bilgide hem zayıf görüşü benim-sediğini belirtmiş hem de karıştırma yaptığına şu sözleriyle işaret etmiştir: “*Şevâhid-i Elfiyye* şerhi Aynî'de bunu İmâm Müberred zik-redip râcizini tayin etmediği ve sıyga-i temrîz ile kâilî 'Accâc'dır di-yen olduğu mestûrdur. Şârih-i *Şevâhid-i Radî* Abdülkâdir Bağdâdî de ruvâttan hiçbirisinin, bunu kâiline nisbet etmediğini ve aynı sıy-ga ile 'Accâc'a nisbet edildiğini hikâye etmiştir. Demek ki müellif o

¹¹⁶ *Beyânü'l-Hak*, sy. 53, s. 1110-1111.

¹¹⁷ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 26.

¹¹⁸ *Beyânü'l-Hak*, sy. 35, s. 825.

¹¹⁹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 164.

kavl-i zaîfi almak istemiş fakat babası ile oğlunu tefrik edememiştir.”¹²⁰

2. Edebî Bilgilere Yönelik Düzeltmeler

Aşağıdaki beyit, Mustafa Sabri Efendi'nin uzunca tartıştığı beyitlerden bir tanesi olarak dikkat çekmektedir:

نَصَرَ اللهُ أَكْبَرًا دَفَنُوهَا بِسِجِسْتَانَ طَلْحَةَ الطَّلْحَاتِ

“Allah Sicistan’da defnettikleri Talhatü’t-Talehât’ın kemiklerini çürütmesin!”¹²¹ (Hafif)

Müellif bu beyitle ilgili şunları söylemektedir: “Aşere-i mübeşşereden olan Hazret-i Talha radiyallâhu Te’âlâ ‘anh fart-ı sehâ ile meşhûr olup Talhatü'l-Hayr ve Talhatü'l-Feyyâz demekle namdâr oldukları gibi hafidleri Talha b. Abdillâh b. Abdirrahmân dahî civânmerdân içinde Talhatü'l-Cûd lakabıyla iştihâr etmişti. Muahharan işbu Talhatü'l-Huzâî dahî zuhûr etmekle Talhalar Talha’sı meâlinde olmak üzere Talhatü’t-Talehât diye bu da onlara muzâf ve mülhak olmuştur. Sâlisü'l-isneyn olduğundan Talhatü’t-Talhateyn denilmek iktizâ eder idiye de sıyga-i cem’ sıfatında olan te’addüde mebnîdir.”¹²² Mustafa Sabri Efendi bu açıklamayı çeşitli açılardan tenkit etmektedir:

Talhatü’t-Talhateyn tabirini sâlisü'l-isneyne benzetmek câiz olamaz. Çünkü sâliste mâddesi cihetiyle selâsiyyet bulunduğu gibi muktezây-ı sıygası olarak da mânây-ı tasyîr bulunmakla sâlisü'l-isneynden ikiyi üçe iblâğ eyleyen mânâsı anlaşıldığı hâlde, Talhatü’t-Talhateyn’den bu mânâ katiyen anlaşılmaz. Hiç olmazsa Talhatü’t-Talehât, kendisinin inzimâmıyla adedi üçe bâliğ olan Talha’lardan biri mânâsını ifâdeye kabiliyetlidir. Talhatü’t-Talhateyn ise iki Talha’dan, yani henüz adedi üçe bâliğ olmamış bulunan Talha’lardan, hulâsa Talhateyn-i kadimeynden biri demek olur. Müellifin sıyga-i cem’i tecvîh için, *sıfatında olan te’addüde mebnîdir* demesi Talhatü'l-Huzâî’nin sıfatında teaddüdü müvehhim olmak itibarıyla pek mânâsız ve ondan kat’-ı nazarla da hayli zayıf ve rakiktir. Ge-

¹²⁰ *Beyânü'l-Hak*, sy. 66, s. 1309. Ayrıca bk. sy. 50, s. 1057; sy. 60, s. 1222.

¹²¹ Mehmed Zihni bu beytin kâilinin bilinmediğini belirtmektedir. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 96.

¹²² *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 97.

lelim, *Tırâzü'l-mecâlis*'te Şihâb Hafâci Asmaî'den naklen Talha nâmıyla ma'rûf bulunanları Talha b. Abdillâh b. Âmir (أحد العشرة) (المبشرة الموعود لهم بالجنة) ve Talha b. Ubeydillah b. Muammer ve Talha b. Abdullah b. Avf ez-Zühri (ابن اخي عبد الرحمن بن عوف الزهري أحد العشرة) ve Talha b. el-Hasen b. Ali radiyallâhu anhum ve Talha b. Abdâh b. Halef el-Huzâ'î'den ibâret olmak üzere beşe iblâğ ile birincisine Talhatü'l-Feyyâz ve ikincisine Talhatü'l-Cûd ve üçüncüsüne Talhatü'n-Nedâ ve dördüncüne Talhatü'l-Hayr ve beşincisine Talhatü't-Talehât unvanlarını vermiş olduğuna nazaran Talhatü't-Talehât'ın sâlisü'l-isneyn değil hâmisü'l-erbaa olması ve İbrâhim el-Vatvât'ın *Kitâbu'l-ğarv ve'l-hasâisi'l-vâzıha* nâm kitâbında beşinci Talha olarak Talhatü't-Derâhim nâmıyla Talha b. Abdirrahmân b. Ebibekr es-Sıddikî radiyâllahu Te'âlâ 'anhum ziyâde etmiş olduğuna nazaran sâdisü'l-hamse olması lâzım gelir. Sonra Talhatü't-Talehât'ın bu nâm ile tevsîmi Talehât-ı sâireye ilhâkını ifâde maksadıyla olmayıp belki beyne'n-nâs Talha'lar cûd ile nasıl mümtâz iseler bu Talha'nın dahî beyne't-Talehât öylece mümtâz olduğu anlaşıl-mak üzere ecvedü'l-ecvâd es-sitte mânâsına olacaktır. Müellif unvân-ı mezkûrun tercümesinde Talha'lar Talha'sı dediği hâlde bu mânây-ı mâdihe intikâl edememiştir. Yine bu mânâ icâbâtındandır ki memdûhun üçüncü Talha olduğu farz edilse bile ism-i tafdilün زيد أفضل القوم gibi terkiplerde vâki olan isti'mâlâtında muzâfun ileyh muzâfı da ihtivâ etmek kâidesi üzerine dahî Talhatü't-Talhateyn denilemezdi. Kütüb-i edebiyede sâhibü't-tercüme olan Talha'nın Talehât-ı sâireye tefevvukundan nâşi bu vechile telkib olunduğu beyân edildikten sonra vech-i diğere olmak üzere bu zâtın her sene bin câriye bahşeylediği ve her câriye doğurduğu oğlan çocuğunun adını tahdîsen li'n-ni'me Talha koyduğu da zikredilmiştir. Buna göre Talehât-ı muzâfun ileyhim sâhibü't-tercümenin mahsûl-i lütfu vâki olan Talehât'tan ibâret olur. Her hâlde lakap, ilhâk olmak derecesinin fevkindedir. Müellifin beyânında başka noktalar dan dahî *Tırâzü'l-mecâlis*'in ve *Kitâbu'l-ğarv*'in nakil ve beyânına muhâlefet vardır..."¹²³

Mehmed Zihni Efendi bir yerde "Ebu'n-Necm bu urcûzesini Hişâm b. Abdülmelik el-Ümevî huzurunda inşâd ettiği ve Hişâm ise ahvel (şası) olmakla وَالشَّمْسُ قَدْ صَارَتْ كَعَيْنِ الْأَحْوَالِ "Güneş şaşının gözü gibi bir hâl almıştı" (Recez) şatırına müntehî oldukda huzurdan ko-

¹²³ *Beyânü'l-Hak*, sy. 50, s. 1057-1058.

vulduğu kütüb-i edebiyede mahkîdir”¹²⁴ şeklinde bir edebî bilgiden bahsetmektedir. Mustafa Sabri Efendi, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Kitâbu'ş-şuarâ*'sından nakille şâirin huzurdan kovulmasına sebep olan şiirin *كَعَيْنِ الْأَحْوَالِ* “O, ufukta şaşının gözü gibi (görünüyordu)” ifadesi olduğunu zikrederek sözlerine şöyle devam eder:

“Ne hâcet... *Me'âhidü't-tensîs*'te de böyledir. *Me'âhid*'de Ebu'n-Necm *كعين* kavline gelince nasıl bir çam devirmekte olduğunu anlayarak inşâdını orada kat' eylemiş ise de icâzetle emr olduğundan bi'l-mecbûriyye muzâfun ileyhi tekellüm etmiş olduğu da mezkûrdur. Hişâm urcûzenin burasına gelinceye kadar kemâl-i istihsân ile Ebu'n-Necm'i el çırparak alkışlıyordu. Ve fi'l-hakika urcûze gayet uzun ve bi'l-bedâhe söylenmiş olduğu hâlde Arabın en güzel urcûzesi addolacak kadar parlak bulunduğu da kütüb-i edebiyede muharrerdir.”¹²⁵

Zihni Efendi, bir beyti vesilesiyle hakkında bilgi verdiği Ebû Temmâm'dan (ö. 231/846) bahsederken: “Şu hicviyeden kendisinde ibnet (oğlancılık) olduğu anlaşılmaktadır”¹²⁶ şeklinde bir ifade kullanmakta ve şâir hakkında yazılan bir hiciv şiirine yer vermektedir. Bunun çok ağır ve peşin bir hüküm olduğunu belirten Mustafa Sabri Efendi, müellifi safdil olmakla tenkit etmekte ve şöyle demektedir:

“Bir hâcînin kavli-i mücerredî ile Ebû Temmâm gibi hissiyyât-ı âliye ashabının güzîdelerinden olan bir zâtın en büyük bir rezîle ile ittisâfına hükmetmek için her işittiğine inanacak kadar sâdedil olmak lâzımdır. Maksat meşâhîr-i şuarâ hakkında havâdisfüruşluk ise *Şu hicviyede Ebû Temmâm'a ibnet isnâd edilmiştir* demek daha münâsîp ve daha ihtiyatkârâne olurdu. Lâsiyyemâ ebyât-ı mezkûrenin, Abdâh nâmında bir mahbûb için Ebû Temmâm'a rakip olan Hâlid el-Kâtip tarafından söy-

¹²⁴ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 25.

¹²⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 34, s. 808. Mehmed Zihni Efendi, prensip olarak, incelediği beytin üst ve alt taraflarını da zikrederek şiirin konu bütünlüğü içerisinde anlaşılmasına özel ihtimam göstermektedir. Bazı beyitlerle ilgili bu tür açıklamalarını Mustafa Sabri Efendi yanlış bulmuş ve kendisine göre doğru olanı belirtmiştir. bk. *Beyânü'l-Hak*, sy. 34, s. 808.

¹²⁶ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 33.

lenmiş olması derece-i mevsûkiyyetini ta'yîn husûsunda kâfidir.”¹²⁷

وَمَا مِثْلُهُ فِي النَّاسِ إِلَّا مُمَلَّكًَا أَبُو أُمِّهِ حَيٌّ أَبُوهُ يُقَارِبُهُ

Mehmed Zihni Efendi bu beyitle ilgili şöyle bir edebî bilgiye yer verir: “Ferazdak’ın burada methini îmâ ettiği Hişâm, bir hac mevsiminde Hz. Zeynel’âbidin’in istilâm-ı Hacer esnâsında züvvâr-ı Beyt-i Muazzamdan gördüğü ihtirâm üzerine haset ederek من هذا؟ diyerek müşârun ileyhe işâretle kendi yanında bulunanlara suâl ve istizâh sûretinde istihzâda bulunduğundan Ferazdak orada olmakla vasf-ı Hz. Zeynel’âbidin hakkında hemân bir kasîde-i belîğa söylemiş ve Hişâmı gücendirerek hapsolunmuş idi. O kasîdenin içinde Hişâm’a hitâben Ferazdak ol vakit şöyle demişti...وليس قولك من هذا.”¹²⁸ Kasîdenin tamamını da veren Mustafa Sabri Efendi, bu alıntıda geçen bilgilerle ilgili çeşitli düzeltmeler yapmıştır. Öncelikle Ferazdak’ın, son cümlede geçen şiiri Hişâm’a hitâben söylemediğini belirtmektedir:

“Şerh-i Şevâhid-i Radî’de Seyyid Murtazâ’nın *Emâlî*’sinden naklolunduğu üzere bu vakada من هذا؟ diye suâl eden Hişâm olmayıp bu suâl, istib’âdkârâne, Şâmiyyûndan ve avene-i Hişâm’dan biri tarafından Hişâm’a karşı vâki olmuş¹²⁹ ve Ehl-i Şâm’ın meyelân-ı kulûbundan ihtirâz eden Hişâm’ın tecâhülün “Bilmiyorum” demesi üzerine orada hazır bulunan Ferazdak “Ben biliyorum” demiş ve aynı sâil tarafından من هو يا أبا فراس؟ denilmesini müteâkiben bi’l-irticâl kasîde-i âtiyeyi inşâd eylemiştir. Şu hâlde kasîdenin içindeki وليس قولك من هذا؟ beytinin muhtevî olduğu hitap da sâil-i mezkûra ait olmak lâzım gelir.”¹³⁰

Mustafa Sabri Efendi daha sonra, vakanın bu şekilde cereyan ettiğini anlatan rivâyetin, Zihni Efendi’nin naklettiği rivâyete nazaran akla daha yakın olduğunu gerekçeleriyle birlikte anlatmaya çalışmış

¹²⁷ *Beyânü’l-Hak*, sy. 36, s. 840-841.

¹²⁸ *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 35.

¹²⁹ Şerh-i Risâle-i İbn Zeydün’da şâir-i şehîr İbn Nübâte el-Mısri dahi bu vechile hikâye eylemiştir.

¹³⁰ *Beyânü’l-Hak*, sy. 36, s. 841-842.

ve Ferazdak'ın hapsi meselesini de kendi tercih ettiği bu rivâyete göre yeniden yorumlamıştır.¹³¹

نَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا وَأَنْتَ بِمَا عِنْدَكَ رَاضٍ وَالرَّأْيُ مُخْتَلِفٌ

“Görüşler farklı farklı olduğu hâlde biz sahip olduklarımıza razıyız sen de sahip olduklarına.”¹³² (Münserih)

Mehmed Zihni Efendi bu beyit hakkında: “Mefhûm-i beyt ma'lûmdur. Ancak muhâtabın kim olduğu mechûldür”¹³³ demektedir. Mustafa Sabri Efendi beytin üst tarafında geçen bazı beyitleri zikreder ve beytin muhâtabı hakkında şu açıklamayı yapar:

“Muhâtap, bâlây-ı kasîdede münâdây-ı murahham hâlinde tekerrür eden Mâlik b. 'Aclân'dır. Şiirin nâtık olduğu ihtilâf-ı re'y ise Mâlik b. 'Aclân'ın Bihter nâmındaki kölesini kabîle-i Evs'e mensûb bir adam öldürmekle Mâlik'in kısastan vazgeçtiği takdirde câhiliyyede diyetü'l-'abd olan beş deveye razı olmayıp bunun iki katı olan diyet-i tâtme talebinde ısrar etmesi üzerine aralarında zuhûr eden harp esnasında harpten vazgeçilerek Mâlik'in kendi kavminden olmak üzere tarafeynin intihâp edeceği bir hakemin reyile fasl-ı meseleye muvâfakat rica eylemiş ve hakem tayin olunan 'Amr b. İmruulkays diyetü'l-mevlâ ile hükmetmiş ise de Mâlik'in buna kemâ fi's-sâbık razı olmayarak harbe devam etmek cihetini iltizâm eylemiş olmasından ibârettir ki bunun üzerine Evs ile Hazreç arasında yirmi sene muhârebe imtidâd etmiş ve en nihâyet Hazret-i Hassân'ın pederi Sâbit b. el-Münzir'in hakemiyyetiyle ve uzunca bir takım şerâitle gâile-i vağy bastırılmıştır. Müellifin bilhassa eş'âr ve edebiyâta ta'alluku olan vakâi-i 'Arabîyyeye vûs'at-i vukûf davasıyla mütenâsib olmayan şu kelâmı şâyân-ı istiğrâbdır.”¹³⁴

Zihni Efendi, câhiliye şâiri İmruulkays'ın (ö. 545) mu'allakasında geçen bir beyit vesilesiyle mu'allakanın yazılış serüveni ile ilgili bilgiler verir ve şâirin, gölde yüzen sevgilisi 'Uneyze ve kız arkadaşlarına oynadığı oyundan ve onların elbiselerini çalışından bahseder. Sözün sonunda ise “...Ve urbalarını verdikçe hepsinden bir kuble (öpücük)

¹³¹ bk. *Beyânü'l-Hak*, sy. 36, s. 842.

¹³² Beytin kâili câhiliye şâirlerinden Kays b. el-Hatîm'dir. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 146.

¹³³ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 146.

¹³⁴ *Beyânü'l-Hak*, sy. 60, s. 1224.

almıştır...”¹³⁵ şeklinde bir bilgi nakletmektedir. Sabri Efendi’nin bu bilgiye yönelik tenkidi, kendisinin bu çalışmayı yaparken ne kadar hassas ve dikkatli olduğunu da göstermektedir: “Bu vakayı *Şerh-i Şevâhid-i Radî*’de Abdülkâdir Bağdâdî İbn Enbârî’den ve İbn Abd-rabbih’den naklen iki sûretle rivâyet etmiştir. Lâkin rivâyeteynin ikisinde de kuble meselesi yoktur. İmrulkays’ın ma’şûkası olan ‘Uneyze’nin gözü önünde diğerlerinden kuble alması dirâyeten de münâsebetsizcedir.”¹³⁶

3. Müellifin Edebî Zevk ve Anlayışını Tenkit Etmesi

Mustafa Sabri Efendi, Mehmed Zihni Efendi’nin kendi edebî zevkine dayanarak yaptığı yorumları özellikle incelemiş ve bazen küçümseyici ifadeler de kullanarak tenkit etmiştir. Onun bu tavrı, büyük bir ihtimalle, Zihni Efendi’nin Abdülkâhir el-Cürcânî’ye yönelik yukarıda aktardığımız sözlerinden kaynaklanmış olmalıdır. Konuyla ilgili bazı örnekler şöyledir:

Örnek-1:

أَشَابَ الصَّغِيرَ وَأَفْنَى الْكَبِيرَ
كُرُّ الْعَدَاةِ وَمَرُّ الْعِشْيِ

Mehmed Zihni Efendi beyit hakkında şöyle bir yorum yapmaktadır: “*رُجُوعٌ* mânâsına masdar olup *مُرٌّ* dahî mürûr ve zehâb demek olmakla *كُرٌّ*’in *عُدَاةٌ*’a ve *مَرٌّ*’in *عِشْيٌ*’ye nisbetinde münâsebet-i latife vardır.”¹³⁷ Müellifin bahsettiği letâfeti göremediğini söyleyen Mustafa Sabri Efendi şu açıklamaları yapmaktadır:

“*رُجُوعٌ*’in *رُجُوعٌ* mânâsına olması cihetiyle *عُدَاةٌ*’a ve *مُرٌّ*’in mürûr ve zehâb mânâsına olması cihetiyle *عِشْيٌ*’ye nisbetindeki münâsebet-i latifeyi anlayamadık. Evet, bu cihetlerle şâir gecenin gitmesi ve gündüzün gelmesi diyerek insanların meylân-ı tabîisine mülâyim olduğu üzere geceyi teb’id ve gündüzü

¹³⁵ Bizdeki baskıda kuble değil, buse olarak geçmektedir. *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 21.

¹³⁶ *Beyânü’l-Hak*, sy. 34, s. 807. Ayrıca bk. sy. 40, s. 905; sy. 41, s. 920; sy. 54, s. 1128; sy. 55, s. 1143-1144; sy. 56, s. 1159; sy. 57, s. 1175; sy. 60, s. 1222; sy. 60, s. 1223-1224.

¹³⁷ *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 60.

takrîb etmiş oluyorsa da bunun gençleri kocaltmak ve ihtiyarları öldürmek sadedinde pek yakışık almayacağını nükteşinâsân takdir ediyorlar.”¹³⁸

Örnek-2:

بَنَيْتُ بِهَا قَبْلَ الْمُحَاقِ بِلَيْلَةٍ فَكَانَ مُحَاقًا كُلُّهُ ذَلِكَ الشَّهْرُ

“Ben onunla ayın görünmediği bir gece zifafa girdim. Bunun uğursuz bir sonucu olarak o ay tamamıyla bana zindan oldu.” (Tavîl)

Müellif bu beyti edebî açıdan şu şekilde yorumlamaktadır: “Şehirden şehri-âtiyi murâd etmiş ise ta‘assüf olduğundan başka diyecek yok ise de içinde tezevvüc ettiği ayı murâd eyliyorsa, ekseri gidip ekalli kalmış olan bir ayın evâhirindeki nahs ile o ay serâpa muhâk ve menhûs oldu nasıl denilebilir, diye istişkâl olunacağından cevâbında bu mânâ ‘yarın şürb-i hamra niyet ettiğim hâlde dünden sarhoş olurum, işte bu tuhafdır’ mefhûmunda olan ve fenni Bedî‘in mübâlağa bahsinde metnen mezkûr bulunan şu beyit: أَشْكُرُ بِالْأَمْسِ إِنَّ عَزَمْتُ عَلَى الشُّرْبِ عَدَا إِنَّ ذَا مِنَ الْعَجَبِ gibi hezl sûretinde gösterilmiş bir nev-i mübâlağadır denir.”¹³⁹ Mustafa Sabri Efendi ise müellifin edebî anlayışını küçümseyerek konuyla ilgili şu açıklamaları yapmaktadır:

“Müellifin şikk-ı sâniyi istişkâlden kurtarmaya çalışarak kendince muhtâr gibi göstermesi zâika-i edebiyesinde görülen adem-i isâbet âsârındandır. ... اسكر بالامس beytine kıyâsen, aldığı kadını beğenmeyen bir güveyi için, *Bugün evlendim, geçen ay başıma zindan oldu* gibi şikâyetler¹⁴⁰ düşünmek, müelliften başkasının hayâlinde yer bulamaz zannederim. Meğerki zavallı güveyi bu derecelerde saçmalayacak kadar mükedderu'l-hâtr olsun.¹⁴¹

Bizce الشهر الذي يلي البناء ذلك الشهر kavli balayı tabir ettikleri müddetin şâire gayet acı geldiğini anlatmak maksûd olmasında asla ta‘assüf yoktur. Çünkü bu

¹³⁸ *Beyânü'l-Hak*, sy. 41, s. 921.

¹³⁹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 107.

¹⁴⁰ Hatta böyle bir söz, şikâyetten ziyâde beyân-ı memnûniyyeti imâ edebilir.

¹⁴¹ Gerçi müellif şu‘arânın medâr-ı efkârı tahayyülât-ı garîbe üzerine mebnî olduğunu söylüyorsa da tahayyülde garâbetin bu derecesini istemeyiz.

ibâreden bu mânâyâ intikâl etmeyecek bir zihin, ذلك الشهر tabirinde de bunun için bir mâni mutasavver değildir. Binâyı yani zifâfi vely eden şehir ki en ince hesap ile ayın sonuna düşen muhâk ile başlamış ve gün hesabıyla şehir-i âtînin nihâyetine birkaç gün kalarak hitâm bulmuştur. İşte bu şehrin ibtidâsındaki muhâk sonuna kadar devam etti, demektir.”¹⁴²

Örnek-3:

تَعَالَتْ كَيْ أَسْجَى وَمَا بِكَ عِلَّةٌ تُرِيدِينَ قَتْلِي قَدْ ظَفَرْتُ بِذَلِكَ

“(Ey Mâlik’in kızı!) Sende hiçbir hastalık olmadığı hâlde benim üzülmem için hastalık izhâr ettin, beni öldürmek istiyordun (ya) işte (artık) başardın.”¹⁴³ (Tavîl)

Müellifin bu beyitle ilgili açıklaması şöyledir: “ذلك”nin müşârun ileyhi mezkûr olan katlı mâddesidir. Zikri sâbık olmakla zamîr mevkii olarak به denilmek lâzım gelirken şâir kendi maktûliyyetinin kemâl-i zuhûru olduğu ve hatta gözle görünür dereceye geldiği iddiâsıyla zamîr yerinde ism-i işâret kullanılmış ve işte beytin mevzi-i istişhâdı burası bulunmuştur. Böyle söylenmiş ise de şâir eğer بذلك yerinde به diyecek olsa ne vezin ve ne kâfiye kalacağı hiç nazar-ı itibâra alınmamıştır.”¹⁴⁴ Bu yorumun da Mustafa Sabri Efendi’yi özellikle rahatsız ettiği ve müellifi ağır bir şekilde tenkit etmesine sebep olduğu görülmektedir:

“Şimdiye kadar kendileriyle istişhâd edilmiş ve bundan sonra da boyuna edilecek olan ebyâtın hâvî olduğu nükteleri temin eden ibârât ve elfâzın tebeddülü hâlinde evzân-ı şîriyeleri muhtell olmayan hemen yok gibidir. Lâkin şâir istediği mânâyı istediği vezin ve kâfiyede edâya muktedir farz olunarak şu tabiri şu nükteye mebnî tercih ve ihtiyâr etti denilir. Kelâmının vezin ve kâfiyesini düzeltmek mecburiyetiyle öyle söyledi, denmez. Evet, zarûret-i şîriyye bir nüktenin fevâtı için mazeret olarak dermeyân edilir, husûlüne sebep olmak üzere değil. Ve illâ bâb-ı nikât ve itibârât mesdûd kalır. Çünkü bunlarla

¹⁴² *Beyânü'l-Hak*, sy. 53, s. 1110.

¹⁴³ Beyit İbn Dümeyne olarak tanınan Abdullah b. Ubeydullâh isimli bir şâire aittir. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 120.

¹⁴⁴ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 120.

buldukları eş'ârın vezinleri, kâfiyeleri ale'l-ekser yekdiğeri üzerinde tesiri görülecek derecede irtibat ve itilâf hâsıl etmişlerdir. Zâten bu itilâf cidden matlûbdur. Bir şiirin hâvî olduğu nikât ve sinâ'âtı, vezin ve kâfiyesi de icâb ediyormuş... O ne âlâ şey... Fâilinde ne kadar mahâret varmış ki ibrâz eylediği marifetleri şiirin dâire-i tabiiyyesine sokarak lâfız ve mânâyı birbirine ısındırmış ve tebliğini murâd eylediği mânâda kuyûd-i şîriyye kendisine muhâlefet etmek şöyle dursun bilakis delâlet etmek derecelerinde vezin ve kâfiyeyi tab'-ı şâirânesine râm etmiş. İşte bu hâlin şiirde ne kadar arzu edilir bir şey olduğunu her şâir bilir. Ayıp değil â, müellif şâir olmadığı için bilmiyor. Yok yok, yalnız şiir söyleyenler değil, şiir anlamak davasında bulunanlar için de vukufsuzluğun bu derecesi ayıptır. 'Ale'l-husûs tevağğul-i edebî ashâbı hakkında... Şimdi bir şeyde şüphe var ki müellifin çeşm-i dikkati (!) yalnız bu beyti mi görmüş yoksa şerh ve tercümesine özendiği ebyât-ı sâireyi de hep bu nazarla mı teşhîs ve tedkik ediyor."¹⁴⁵

G. Kitabın Türkçesi ile İlgili Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi *el-Kavlü'l-ceyyid* ve müellifini yalnızca Arap dili ve belâgatı açısından değerlendirmemiş, eserin Türkçesini de dikkatle tetkik ederek pek çok açıdan tenkit etmiştir. Bu tenkitleri Arapça kelimenin Türkçe karşılığının yetersiz olması, Türkçenin yanlış kullanımı, sözdizimi bozukluğu, beyitlerin iyi tercüme edilememesi, garip kelime ve tabirlere yer verilmesi gibi ana başlıklar altında toplamak mümkündür. Mustafa Sabri Efendi, tenkit ettiği Türkçe ifâdelerin kendisine göre daha doğru olan kullanımını da çoğunlukla belirtmiştir.

1. Arapça Kelimelerin Türkçe Karşılığı Açısından Tenkit Etmesi

Örnek-1:

نَصْرَ اللَّهِ أَغْظَمًا دَفَّتُوهَا بِسِجِّسْتَانَ طَلْحَةَ الطَّلْحَاتِ

Zihni Efendi beytin ilk kelimesiyle ilgili olarak: "نصر dât-ı mu'ceme ile nâdır ve naîm etsin mânâsınadır"¹⁴⁶ demektedir. Bu açıklamayı yetersiz bulan Mustafa Sabri Efendi'nin fiilin anlamı

¹⁴⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 56, s. 1160. Ayrıca bk. sy. 58, s. 1192.

¹⁴⁶ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 96.

konusundaki görüşü ise şu şekildedir: “Mefhûm-i beytte de نضر'ı böyle tercüme edecektir. Hâlbuki şu iki kelimedenden biri hiç tercüme sayılmayacağı gibi ikincisi de mevkiine nazaran rakik ve gayr-ı me'lûftur. Nadâret terü taze ve revnakdâr olmak mânâsınadır. Beyti: Cenâb-ı Hakk Sicistan'da medfûn olan Talhatü't-Talehât'ın kemiklerini çürütmesin tarzında tercüme etmelidir.”¹⁴⁷

Örnek-2:

إِنَّ شِوَاءَ وَنَشْوَةَ وَحَبَبَ الْبَازِلِ الْأُمُونِ

“Kebap, neş'e ve genç devenin yürüşü muhakkak ki...”¹⁴⁸

Yukarıdaki beyitte geçen شِوَاء kelimesiyle ilgili olarak Mehmed Zihni Efendi: “Lahm-ı meşvî mânâsınadır ki kızartılmış ettir”¹⁴⁹ demektedir. Mustafa Sabri Efendi bu açıklamayı şu sözlerle tenkit eder: “Örfümüzde kızartılmış et denildiği zaman, yağ ile kızartılmış et tebâdür eder. Hâlbuki شِوَاء bundan daha leziz olan kebab nevi olacaktır. Nitekim müellifin zikrettiği mefhûm-i ebyâtta da müstebân olur.”¹⁵⁰

Örnek-3:

وَكَمْ دُذَّتْ عَيْيٍ مِنْ تَحَامِلِ حَادِثٍ وَسُورَةَ أَيَّامِ حَزْرَنْ إِلَى الْعَظْمِ

“Ey memdûh! Sen tahammülü zor nice sıkıntıları ve feleğin bana yaşadığı son raddesine varmış nice felâketleri benden gidermişsin-dir.”¹⁵¹ (Tavîl)

Mehmed Zihni Efendi'nin yukarıdaki beyitte geçen حَادِث kelimesiyle ilgili: “Hâdis emr-i azim ve şedâid-i dehr demektir”¹⁵² şeklinde-

¹⁴⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 47, s. 1017.

¹⁴⁸ Mehmed Zihni beytin kâilinin Sülmâ b. Rebi'a olduğunu, vezninin Halil b. Ahmed'in ortaya koyduğu aruz vezinlerinden hiçbirine uymadığını belirtmiştir. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 52.

¹⁴⁹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 53.

¹⁵⁰ *Beyânü'l-Hak*, sy. 40, s. 905.

¹⁵¹ Beytin kâili Buhturi'dir. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 170.

¹⁵² *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 171.

ki açıklamasını Mustafa Sabri Efendi “Hâdis şedâid demek olamaz”¹⁵³ diyerek eleştirmiştir.

Örnek-4:

إِلٰهِي عَبْدُكَ الْغَاصِي أَتَاكَ مُقِرًّا بِالذُّنُوبِ وَقَدْ دَعَاكَ

“İlâhî! Âsi kulun sana geldi. Günahlarını itiraf ederek sana dua ediyor.”¹⁵⁴ (Vâfir) Zihni Efendi bu beyitte geçen bir kelime ile ilgili olarak şu açıklamayı yapmaktadır: “أتاك, جاءك, أتاك” mânâsına fiil ve mef’ûl olup masdarı olan إتيان, مجيء gibi gelmek mânâsında lâzımdır. Getirmek mânâsında müteaddî olarak işti’hârı galattır.”¹⁵⁵ Sabri Efendi’nin bu açıklama ile ilgili tenkidi ise şöyledir:

“﴿وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَى﴾ ve ﴿إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًا﴾ âyetleriyle¹⁵⁶ Ebu’l-Esved ed-Düeli’nin كفى سفها للمراء أن يتبع الصبا/ وأن يأتي الأمر الذي هو عائبه kavlinde olduğu üzere اتى’nın فَعَلَ mânâsına olarak da bir istimâlî vardır ki âmme-i erbâb-ı kalemimizin ibârâtında görülen ityân lâfzını bu mânâyâ ircâ eylemek mümkündür.

Filhakika biz bu ityânı sarâhaten fiil mevkiinde isti’mâl etmiyorsak da çarşıdan alınan bir kumaşı getirmek veyâhud parayı getirmek veyâhud bir adamı getirmek gibi nakl-i ecsâm mevkiinde de isti’mâl etmeyip delil ityân etmek, bir mesele hakkında ma’lûmât ve mütâla’âtını ityân etmek tarzında beyân ve ifâdeye ait bazı teşbîhât ve iştiğâlât-ı husûsiyyeye ıtlâk ettiğimiz gibi meselâ ﴿يَأْتُونَ الصَّلَاةَ﴾ kavli-i şerîfi de tamamıyla الصلوة يفعلون sebkinde olmadığı وأن يأتي الأمر الذي هو عائبه kavli akvâle de şâmil olduğu cihetle lisânımızdaki ityân ile bu ityânlar yekdiğerine cidden mütekârib bulunurlar. Zâten imân etmek, kanaat etmek yerinde imân getirmek, kanaat getirmek ve şikâyet veya memnûniyyet beyân etmek yerinde şikâyet getirmek, memnûniyyet getirmek tabirlerinden dahî anlaşılacağı vechile öteden beri getirmek fiili ile işlemek ve hatta beyân etmek fiilleri arasında bir münâsebet-i isti’mâliyye te’sis etmiş gibidir. İşte bunlar birtakım mütâlât ve mülâhazâttır ki lisânımızdaki

¹⁵³ *Beyânü'l-Hak*, sy. 66, s. 1310.

¹⁵⁴ Beytin şâiri bilinmemektedir. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 121.

¹⁵⁵ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 122. Tenkit konusu olan son cümle bizdeki baskıda yer almadığı gibi, “Getirmek mânâsında bâ harfiyle müteaddî olur” şeklinde geçmektedir. İfadenin sonraki baskılarda düzeltildiği anlaşılmaktadır.

¹⁵⁶ Tevbe 9/54 ve Meryem 19/61.

ityânı galata nisbet etmek husûsunda tereddüdü mücib olabilir.”¹⁵⁷

2. Türkçenin Yanlış Kullanımına Yönelik Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi bu konuyla ilgili pek çok örnek zikretmektedir. Meselâ Mehmed Zihni Efendi bir beytin tercümesinde “...elinin altına yastık edinmiştir”¹⁵⁸ şeklinde bir ifâde kullanmaktadır. Sabri Efendi bunu Türkçe açısından şu şekilde eleştirmektedir: “Yastık el altına konmaz, kol altına konur. Müellif يد tabirinden aldanıyor ise de bu kelimenin Arabî’de isti‘mâli Türkçemizde şâyi olan mânâyâ münhasır değildir. قال في القاموس: اليد الكف ومن أطراف الاصابع إلا Ulemâ-i usûl de ﴿فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ﴾ âyetine¹⁵⁹ nazaran dirseklerin de hükm-i gaslde duhûlünü يد’in bu mânâsı üzerine binâ ederlerdi.”¹⁶⁰

Sabri Efendi bir başka yerde geçen “Bir sûretle muzdarib olmuş ki kendi nefsinden bile şüpheye vâki olup...”¹⁶¹ ifâdesindeki *şüpheye vâki olmak* tabirini ise yine Türkçe açısından şu şekilde değerlendirmektedir: “*Şüpheye vâki olup* kavli şüpheye düşüp terkibinin Türkçeden Arapçaya doğru tercümesi tarzında olacaktır. Filhakika kavlinde olduğu vechile Arabîde vukû’un sukût mânâsına istimâl olunduğu ve Türkçede şüpheye düşmek tabiri bulunduğu hâlde lisânımız, şüpheye vâki olup tabirine nazarı âşinâî atfedemez. Bu gibi şeyler her lisânın kendine ait olan esrâr-ı husûsiyyedendir.”¹⁶²

Mustafa Sabri Efendi, müellifi bazen de kelimelerin Türkçe tekil-çoğul kullanımıyla ilgili hususlarda eleştirmektedir. Meselâ bir şiirin

¹⁵⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 57, s. 1173-1174.

¹⁵⁸ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 182.

¹⁵⁹ Mâide 5/6.

¹⁶⁰ *Beyânü'l-Hak*, sy. 69, s. 1367.

¹⁶¹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 128.

¹⁶² *Beyânü'l-Hak*, sy. 58, s. 1191-1192. Benzer örnekler için bk. sy. 43, s. 953; sy. 54, s. 1127-1128.

tercümesinde Zihni Efendi “Mefhûm-i beyt: Medihde bâlâ beyân olan vâsif her tavsîfâtında pek ileri varmış bile olsa...” demektedir. Sabri Efendi bu ifâdedeki *her tavsîfât* ifâdesine dikkat çekerek: “Her lâfzını kelime-i cem’ ile cem’ etmek beyne'l-üdebâ memnû'ât-ı meş-hûreden olduğu hâlde müellifin bundan sakınmaması ta'limen li'l-civâr olsa gerektir”¹⁶³ açıklamasıyla tekil yerine çoğul kelime kullanmasını eleştirmiştir. Bir başka yerde geçen “Uteybe ruesâdan ve şüc'ân-ı besâletşi'ârdan olup...”¹⁶⁴ ifâdesini ise “besâletşi'ârândan olsa gerek”¹⁶⁵ diyerek yukarıdakinin aksine, çoğul kullanması gereken yerde tekil kullanmasını eleştirmiştir.

Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-ceyyid*'i pek çok yerde sözdizimi açısından da eleştirmekte ve daha doğru bulduğu kullanıma işaret etmektedir. Meselâ Zihni Efendi bir beyitte geçen *متسم* kelimesini şöyle açıklamaktadır: “Evvel-i merâtib-i dahik demek olan tebessüm gibi dahikin ilk mertebesi demek olan ibtisâmıdan ism-i fâildir.”¹⁶⁶ Açıklamanın kendisi hakkında herhangi bir yorum yapmayan Mustafa Sabri, ifâdenin sözdizimini şu şekilde eleştirir: “İfâdede tekrar vardır. Tebessüm gibi evvel-i merâtib-i dahik olan ibtisâmıdan ism-i fâildir demek kifâyet eder.”¹⁶⁷

Cümle içinde kullanılan kelimenin cinsiyetiyle ilgili şu tenkit de oldukça ilginçtir. Kitapta geçen: “Uneyze'nin râkibe olduğu devenin ön tarafına İmruulkays'ı aldırmişlar”¹⁶⁸ ifâdesindeki *râkibe* kullanımına dikkat çeken Mustafa Sabri, bunu ağır sayılabilecek şekilde şöyle eleştirmiştir:

“Lisânımızda râkibe gibi tabirler kavâid-i 'Arabiyye'nin muhâfazasıyla en ziyâde muvazzaf olan medârisde bile taraftarı hayli azalmak derecelerinde köhneleşmiştir. Fakirin re'yince, sâliha, meliha, sâhibe-i iffet, şâire, fâcire gibi a'lâmı andıran sıfât-ı râsiha hoş görülmekle beraber rukûb ve emsâli

¹⁶³ *Beyânü'l-Hak*, sy. 33, s. 785.

¹⁶⁴ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 47.

¹⁶⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 39, s. 889.

¹⁶⁶ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 17.

¹⁶⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 34, s. 806. Ayrıca bk. sy. 34, s. 806-807; sy. 42, s. 936; sy. 57, s. 1174; sy. 69, s. 1366.

¹⁶⁸ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 21.

hâlât-ı âdiyye ve sıfât-ı fiiliyyede tâ-i te'nîs şâyân-ı istiskâldir.
حامل, ثيب, مرضع gibi hasâis-i nisvân ise Arapçada bile tâ'dan müs-
tağnî bulunduğu ma'lûmdur.”¹⁶⁹

Türkçe eklerin kullanımını konusuna da değinen Sabri Efendi'nin konuyla ilgili olarak zikrettiği örnekler, kendisinin eseri ne kadar titiz bir şekilde okuduğunu göstermektedir. Nitekim Zihni Efendi'nin bir yerde “Ma'ahâzâ ki musannifin mecâz-ı aklıyi olan tarifi buna şâmil değildir”¹⁷⁰ şeklindeki açıklamasında geçen *mecâz-ı 'akliyi olan ta'rifî* ifâdesinin Türkçesini şöyle tenkit etmiştir: “Müellif kitabının dört beş sahife yukarısında musannifin *hakikat-i 'akliyye-ye olan tarifi* diyerek bir yerde *'akliyye-ye olan tarifi* tabirini isti'mâl etmiştir. Bu tabirin ikincisi evvelkinden daha soğuktur.”¹⁷¹ Yine müellifin “Maarri'nin fesâd-ı itikâdından kat'-ı nazar âsârı şâyân-ı mütala'adır”¹⁷² sözünü ise “Beyne'l-efvâh şâyi' olan bu *kat'-ı nazar* tabiri için bir hazz-ı i'râbî bulamıyoruz. Doğrusu kat'-ı nazarla olmalıdır”¹⁷³ diyerek eleştirir.

Mustafa Sabri Efendi *el-Kavlü'l-ceyyid*'de geçen bazı garip ve metrûk kullanımlara da dikkat çekmektedir. Örneğin “Mağfirete istihkâkını 'alâ sebîli'l-hudû' istib'âdından için...”¹⁷⁴ ifâdesini “*istib'âdından için* tabirât-ı metrûkedendir”¹⁷⁵ diyerek eleştirir. Zihni Efendi'nin bir beytin tercümesiyle ilgili olarak kullandığı “Mânây-ı murâd mekşûfdur”¹⁷⁶ ifâdesini de “zâhir yerinde *mekşûf* istimâline alışılmamıştır”¹⁷⁷ diyerek tenkit eder. “...Hizmet ve mülâkâtına hiffet ve sür'at etmektedirler”¹⁷⁸ ifâdesi hakkında ise: “Bu ibâre de tabirât-ı gayr-ı me'nûsedendir”¹⁷⁹ der. Yine kitapta geçen “Hem peder ve

¹⁶⁹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 34, s. 807-808.

¹⁷⁰ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 59.

¹⁷¹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 41, s. 921.

¹⁷² *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 102.

¹⁷³ *Beyânü'l-Hak*, sy. 50, s. 1058.

¹⁷⁴ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 122.

¹⁷⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 57, s. 1174.

¹⁷⁶ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 20.

¹⁷⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 34, s. 807.

¹⁷⁸ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 105.

¹⁷⁹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 50, s. 1059.

hem mâder cihetiyle necîb ve şerîf olduğuuyla senâ etmiştir¹⁸⁰ ifâdesini "...olduğuuyla senâ etmiştir tabiri gayr-ı me'nûsdur. Ale'l-husûs biraz yukarısında *cihetiyle* lâfzının vücûdu tabir-i mezkûrdeki sıklığı daha ziyâde hissettiriyor"¹⁸¹ diyerek soğuk bulur.

3. Beyitlerin Tercümesindeki Yetersizlikle İlgili Tenkitler

Örnek-1:

مَى نَهْرُزُ بِنِي قَطَنٍ تَجِدُهُمْ سِيُوفًا فِي عَوَاتِقِهِمْ سِيُوفُ

Zihni Efendi yukarıdaki beyti şu şekilde tercüme etmektedir: "Sen kabile-i Benî Katan'ı ne zaman kifâye-i mühimmâta ba's ve iğrâ etsen onları omuzlarında kılıçlar asılı birtakım süyûf bulursun."¹⁸² Tercümeyi yetersiz bulan Sabri Efendi, yaptığı tenkitle, bir tercümenin nasıl olması gerektiği hususundaki şahsî görüşlerini öğrenme fırsatı da sunmaktadır. Mustafa Sabri Efendi'nin beytin tercümesiyle ilgili tenkidi şöyledir:

"سیوفا kavlınden insan güzel bir halâvet, latif bir belâgat hisseder. Fakat *omuzlarında kılıçlar asılı birtakım süyûf* tabiri, işitenler için, o nasıl şeymiş demeye mecbûriyyet hâsıl olacak kadar soğuktur. Bu bürüdeti daha iyi takdir etmek üzere tercümeyi aslından büsbütün ayrı olarak başlı başına ibâre hâlinde düşünmelidir. Hâlbuki bir tercümenin mükemmeliyyeti için hem aslına cidden muvâfık olması hem de aslından kat'ı nazarla mensûb olduğu lisanda dahî söz nokta-i nazarından bir kıymeti ihtivâ etmesi şarttır. Müellif ka'bında bulunan erbâb-ı kalem tercümede bu iki noktaya riâyet etmedikçe ifây-ı vazîfe etmiş sayılmazlar. Müellifin kavlı-i menkûlû ise beytin mânâsını anlatmak ve o mânâya efhâm ve ezhânda bir mevki verdirmek için ne söylemek iktizâ edeceğini tayinden âciz kalan duafây-ı mütercimînin sözlerine benzemiş. Şâir, methetmek istediği kabile efrâdının hâmil oldukları kılıçlardan başka bizzât kendileri dahî süyûf-i meslûle mesâbesindedir yahud -kısaca bir tabir olmak üzere- silâh-ı müsellağ gibidirlere, demek istiyor. Evet, müellifin de o kelâmından sonra şöyle

¹⁸⁰ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 116.

¹⁸¹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 56, s. 1159. Ayrıca bk. sy. 40, s. 905; sy. 41, s. 920; sy. 53, s. 1109-1110; sy. 62, s. 1253; sy. 66, s. 1309; sy. 66, s. 1310; sy. 69, s. 1367.

¹⁸² *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 105.

bir tefsiri vardır: Yani onlar kılıç gibi kemâl-i nefâz ve sür'at ashâbıdır. Lâkin bu tefsir gayr-ı kâfi olmakla beraber mâkab-
lindeki bürüdeti hiçbir vakit izâle edemez. Çünkü gelecek tefsire mağrûren kelâmda 'inân-ı dikkati irhâ eylemek kâr-ı
akıl değildir. Hem de tefsir-i mezkûr asl-ı tercüme ibâresinin hâricinde kalacaktır. İşte *el-Kavlü'l-ceyyid*'de bu gibi nakîsala-
ra kesretle tesâdüf olunabileceği ve bu türlü nekâisin nazar-ı bi-kaydı ile görülmesi câiz olmayacağı cihetle şu makâmdaki ifâdâtımız lüzûmundan ziyâde müşkilpesendâne addolunma-
malıdır.”¹⁸³

Örnek-2:

كَأَنَّ لَمْ يَكُنْ بَيْنَ الْحُجُونِ إِلَى الصَّنْفَى أَيْسَ وَلَمْ يَسْمُرْ بِمَكَّةَ سَامِرُ

Müellif beyti şu şekilde tercüme etmektedir: “Mefhûm-i beyt: Hâl şöyledir ki Cebel-i Hacûn ile oradan Safâ'ya müntehî oluncaya ka-
dar olan mahâl meyânında güya hiçbir enîs bulunmamış ve Mekke içinde müsâmere eden olmamıştır. Yani civâr-ı Mekke kabîle-i Benî Cürhüm'den öylece hâli kalmıştır.”¹⁸⁴ Mustafa Sabri Efendi beytin bu şekilde tercümesini şu sözlerle tenkit etmektedir:

“Hâl şöyledir ki kavli *mefhûm-i beyt* üzerine zâiddir. Bir de meâl-i beyt henüz defin hâk olan bir vücûd hakkında: Keenne dünyaya hiç gelmemiş; evelden de yokmuş, o demler yalan imiş gibi mütehassirâne söylenen sözler tarzında Benî Cürhüm'ün de yalnız şimdi değil güya mine'l-kadîm civâr-ı Ha-rem-i muhteremde bulunmadığını ve o diyâr-ı saâdet medârda geçen evkâtın hayâl olduğunu ihsâs edecektir. Müellifin beyânı ise beytin üslûb-i ifâdesini hakkıyla ta'yîn edecek bir vuzûha mâlik değildir.”¹⁸⁵

Örnek-3:

لَقَدْ جُمِعَتْ فِيهَا الْمَحَاسِنُ كُلُّهَا وَأَحْسَنُهَا الْإِيمَانُ وَالْيَمْنُ وَالْأَمْنُ

Zihni Efendi beyti: “Kasem be-Hüdâ ki belde-i mezkûrede kâffe-i mehâsin ve reğâib müctema'dır. Ânın ahsen-i mehâsini ise ahâlisinin îmân ve yümn ve emân üzere olmalarıdır, demektir”¹⁸⁶ şeklinde

¹⁸³ *Beyânü'l-Hak*, sy. 50, s. 1059.

¹⁸⁴ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 13.

¹⁸⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 34, s. 805.

¹⁸⁶ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 14.

tercüme etmiştir. Sabri Efendi'nin tenkidi ise bu kez zamîrin ircâyıyla ilgili olup açıklaması şu şekildedir:

“Bu tercümeyle nazaran وأحسنها kavlindeki zamîr beldeye râci olmak lâzım gelir. Bu ise cidden hilâf-ı zâhir ve tekellüfât-ı hazfiyyeyi mücibdir. Zamîr-i mezkûrun mercii, mısra-ı evvelde bulunan mehâsindir. Eğer buna tatbikan müellifin kelâmındaki “Ânın” zamîri de mehâsine ircâ edilecek olsa, ânın ahsen-i mehâsini mehâsinin ahsen-i mehâsini demek gibi olur.”¹⁸⁷

Örnek-4:

يُحْيِي نَسِيمَ رِضًا مِنْهُ الزَّمَانَ وَكَمْ
مُكَافِحَ بِلَظِي مِنْ سُخْطِهِ هَلَكًا

Beyit *el-Kavlü'l-ceyyid*'de şu şekilde tercüme edilmiştir: “Mânâ: Ânın nesim-i rızâsı zamânı ihyâ eder. Yani hoşnutluk zamanında kendisinden bütün ehl-i ‘asr müstefid ve müntefi’ olur. Mu‘arız gelenlerden ise ne kadar çoğu ânın ateş-i gazabıyla hâlik olmuştur, demektir.”¹⁸⁸ Mustafa Sabri Efendi bu tercümeyle şu şekilde tenkit eder:

“Tercümede كَمْ’in mânâsı olmak üzere isti‘mâl edilen *ne kadar çoğu* tabirinde biraz garâbet olduğu gibi memdûhun gazabıyla olanları mu‘arızının ekserinden ibâret gibi göstererek helâkten müstesnâ ve gayr-i müteesser bir kısım mu‘arız bırakmak makâm-ı medhe yakışmayan şeylerdendir ki müellifin bu fiili asla tebe‘iyyet mecbûriyetiyle de vâki olmamıştır. Çünkü كَمْ’den müstefâd olan kesreti haberi tarafında ve o kesretin me‘hazını da كَمْ’in medhûlünde tasavvur eylemek iktizâ etmeyip helâke marûz olan a‘dâsının teşkil ettiği kesret, hâlik olmayanlara nisbetle değil haddizâtında bir kesret olmak üzere düşünölmelidir. Bu gibi nikât-ı dakikayı derk ve takdîr etmek bir mütercim için vezâifdendir.”¹⁸⁹

Örnek-5:

Mustafa Sabri Efendi bazen, tercümesini tenkit ettiği beyitlerin, daha uygun olarak nasıl tercüme edilmesi gerektiği konusunda kendi görüşünü de belirtmektedir. Örneğin فَاِنَّمَا هِيَ اِقْبَالٌ وَاِدْبَارٌ mısraının istişhâd noktası olarak geçtiği şiirin üst ve alt kısımlarını

¹⁸⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 34, s. 805.

¹⁸⁸ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 15-16.

¹⁸⁹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 34, s. 806.

veren Zihni Efendi dört beyitlik bu kısmı tamamen tercüme etmektedir.¹⁹⁰ Bu şiirde, yavrusunu kaybeden ve üzüntüden doğru dürüst otlamadığı için semiremeyen bir devenin hâli anlatılmaktadır. Sabri Efendi tercümenin pek çok yerinde tenkit edilecek nokta olduğunu ifade etmekle beraber, özellikle yukarıda zikredilen mısraın tercümesinin, orijinalindeki ruhu yansıtmadığını şöyle belirtmektedir:

“Mefhûm-i ebyâtın ötesinde berisinde görülen soğukluklardan mâ’ada bilhassa (ileri geri dönüştürmekte bulunan) kavli ebyât-ı mezkûrenin en ruhlu parçasını ve nokta-i istişhâdı teşkil eden *فإنما هي إقبال وإدبار* mısraının mefhûmu olmak üzere söylendiği hâlde aslının tebliğ eylediği kuvvet-i mânâyı cidden muhâfaza edememiştir. (Hatırladıkça bir hayâl-i ümit ve şüdden ibâret kalan) denilirse mısra-ı mezkûrun meâl-i nâl-şikârânesine bir dereceye kadar tercümanlık edilmiş olur.”¹⁹¹

Örnek-6:

وَلَقَدْ نَهَزْتُ مَعَ الْعَوَاةِ بَدْلُوهُمْ وَأَسْمُتُ سَرْحَ اللَّحْظِ حَيْثُ أَسَامُوا
وَبَلَّغْتُ مَا بَلَغَ امْرُؤٌ بِشَبَابِهِ فَإِذَا عُصَارَةُ كُلِّ ذَاكَ أَتَامُ

“Mefhûm-i beyteyn: İstifây-ı shevât hususuna münhemik olan dalâlpîşegâne vallâhi ben de bir vakit muvâfakat edip onlar hangi çerâgâha üsâme-i behîme-i enzâr ettilerse ben dahî oraya atf-ı nazar itibâr ettim ve hîn-i şebâbında (yâhud) hâl-i şebâb sebebiyle insanın varabileceği...”¹⁹² Mustafa Sabri Efendi tercümeyi beğenmemiş, taşıdığı problemlere işâret etmiş ve yeni bir tercüme teklifinde bulunmuştur:

“Tercüme, aslın mutazammın olduğu meâniyi edâ edemediği gibi *atf-ı nazar itibâr* tabiri burada münâsebetsiz ve *üsâme-i behîme-i enzâr* tabiri de cidden soğuktur. Şhevâta münhemik olan dalâlpîşegân ile beraber ben de bir vakit bütün menâbi‘-i sefâhetten tecerru‘-i âmâl ederek her türlü sâha-i hevâ ve heveste enzâr-ı ihtirâsı kapıp salıvererek insanın gençlik sâikasıyla (yâhud) gençliği sâyesinde idrâk edebileceği bi’l-cümle huzûzâta vâsıl ve nâil oldum, denilse nasıl olur?”¹⁹³

¹⁹⁰ *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 57.

¹⁹¹ *Beyânü’l-Hak*, sy. 40, s. 906.

¹⁹² *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 74.

¹⁹³ *Beyânü’l-Hak*, sy. 43, s. 953.

Örnek-7:

Mustafa Sabri Efendi'nin beyitlerin tercümesine yönelik tenkitleri bazen Türk şivesine uygun olmayışından kaynaklanmaktadır. Nitekim:

إِنَّ الَّذِينَ تَرَوْنَهُمْ إِخْوَانَكُمْ يَشْفِي غَلِيلَ صُدُورِهِمْ أَنْ تُضْرَعُوا

beytinin “Sizin ihvân ve yârân zannettiğiniz kimseler sizin yere yıkılmanız yani helâkiniz veyâhud düçâr-ı masâib olmanız onların kin ve gayzlarına şifa verir”¹⁹⁴ şeklindeki tercümesini şu şekilde eleştirmektedir:

“Kendinize ihvân ve yârân zannettiğiniz o adamlardır ki kalplerinde olan ceriha-i kin ve adâvet sizin felâket ve musibetinizle iltiyâmpezîr olur, tarzında tercüme edilirse şive-i Türkî'ye riâyet edilmiş olur. Zira evvelki mefhûm: زيد أبوه عالم terkîbinin tercümesinde Zeyd onun babası âlimdir denilmeye benziyor ki bu gibi perişan ifâdelerle medâris talebesine usûl-i tercüme öğretilemeyeceği müstağni-i beyândır.”¹⁹⁵

H. Tercihlere Yönelik Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi, bazen, Mehmed Zihni'nin dikkat çektiği herhangi bir yoruma itiraz etmemekle birlikte konuyla ilgili başka görüşlerin varlığına dikkat çekmekte veya Zihni Efendi'nin tercih ettiği görüşün zayıf olduğunu belirtmektedir. Meselâ bir yerde Zihni Efendi “Fiiller kendilerinden sonra gelen nekreleri mahkûmun ‘aleyh kıldıkları gibi hakk-ı müşâbehete riâyeten اِنْ kelimesi de kendinden sonra vâki olan bir nekreyi mahkûmun ‘aleyh kılmıştır”¹⁹⁶ demektedir. Bu görüşün Siyâlkûti'den alındığını belirterek bir nevi özgün olmadığına dikkat çeken Sabri Efendi, farklı bir başka görüşü de şu şekilde açıklamaktadır:

“Müellif bu tevcîhi Siyâlkûti'den almıştır. Bu makâmda bir tevcîh daha vardır ki bir kitapta görerek mi hatırımda kalma

¹⁹⁴ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 75.

¹⁹⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 43, s. 953. Ayrıca bk. sy. 34, s. 806; sy. 39, s. 887-888; sy. 42, s. 937; sy. 43, s. 954; sy. 47, s. 1016; sy. 54, s. 1127; sy. 58, s. 1192; sy. 60, s. 1223; sy. 66, s. 1309-1310; sy. 66, s. 1310-1311; sy. 69, s. 1366-1367; sy. 69, s. 1367.

¹⁹⁶ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 54.

yoksa sırf kendi mütala'âtımdan mı ibâret olduğunu kestiremez isem de her hâlde rey ile lûgat isbâtı kabîlinden salâhiyet hâricinde bir şey olmayıp zâten sâbit bulunan bir isti'mâl için beyân ba'de'l-vukû' tarzında bir vecih ile münâsebet zikrelemek ve nevinden olmakla şuracıkta o tevcihi dahî yazmaya cesaret ediyorum.

Mahkûm ile mahkûmun 'aleyh arasında hamlin sıhhati ancak ittihâd-ı hâricî ve teğâyür-i zihni esaslarına müstenid olduğu cihetle mahkûmun 'aleyhin nekre-i mahza hâlinde bulunmaması sıhhat-i haml meselesi için lâzım olmayıp nekre üzerine vâki olacak hüküm muhâtabın isgâ ve istimâ'ına mazhar olmayacağından müfîd olmamak cihetiyledir. Hatta sırf nekre hâlinde bulunan bir mahkûmun 'aleyhi (بقرة تكلمت) cümlesinde olduğu gibi garâbetengiz bir mahkûmun bih takip ederse muhâtabın biraz dūçar-ı fütûr olan isgâsı 'avdet edeceği hasebiyle nekrenin mevkii tashîh edilmiş olur. İşte buna kıyâsen te'kid ve tahkike delâletiyle mütekellimin hükm-i âti hakkında ihtimâmını mu'lin olan (ن) dahî sâmi'in isgâsını celp için kâfi 'addolunabilir."¹⁹⁷

Bir başka yerde Mustafa Sabri Efendi, تَطَاوَلَ لَيْلُكَ بِالْأَثْمَدِ mısraının kâili "Ashab-ı nebîden olan İmruulkays b. 'Âbis el-Kindî'dir"¹⁹⁸ diyen *el-Kavlü'l-ceyyid* müellifini, 'Âbis kelimesi 'Ânis olarak ve daha güçlü bir şekilde zikredildiği hâlde daha zayıf olan görüşü tercih ettiğini belirterek eleştirmektedir:

"Bu isim *el-Kavlü'l-ceyyid*'in 168. sahîfesinde dahî nazmen ve nesren böylece tekerrür edecektir. Fakat *Şerh-i şevâhid-i Elfiyye*'de Mevlâna 'Aynî (bi'n-nûn ve ba'deha sîn) diyerek 'Ânis sûretinde zapt ediyor ki bu zapt, *Şevâhid-i Radî* şerhinin nüshalarına dahî muvâfıktır. Beyrut'ta tertip edilen Dâiretü'l-Meârif'in İmruulkays nâmiyle maruf olan zevâttan ikinci olmak üzere sâhib-i tercemeyi امرؤ القيس بن عانس وقيل عابس الكندي tarzında yazmasına nazaran da her iki rivâyet sâbit olmakla beraber müellifin ahz eylediği diğere nisbetle zayıf ve mercûh bir rivâyet olduğu anlaşılıyor."¹⁹⁹

¹⁹⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy.40, s. 905-906.

¹⁹⁸ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 123.

¹⁹⁹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 57, s. 1174. Ayrıca bk. sy. 58, s. 1191.

كَأَنَّ لَمْ يَمُتْ حَيًّا سِوَاكَ وَلَمْ يَمُتْ عَلَى أَحَدٍ إِلَّا عَلَيْكَ النَّوَائِحُ

“(Senin ölümün bize o kadar ağır geldi ki) sanki (daha önce) senden başka hiçbir canlı ölmedi ve ağıt yakanlar yalnızca sana ağıt yaktılar.”²⁰⁰ (Tavîl)

Zihni Efendi bu beyitle ilgili şöyle bir tevcîhte bulunmaktadır: “ölüye ağlayan yani ölüye nevha etmek için tutulan kadın mânâsına olan نائحة'nın cem'i olarak لم يتم fiilinin fâilidir. Fâil müennes-i hakikî olup da fiilinden cüdâ düştüğü sûrette fiilin tezkîr ve te'nîsi câizdir: حضرت القاضي امرأة ve حضرت القاضي امرأة gibi.”²⁰¹ Mustafa Sabri Efendi, beğenmediği bu tevcîhle ilgili uzun açıklamalar yapar ve müellifi küçümseyen ifâdelerle sözlerini tamamlar:

“نوائح”ın fiilinde edât-ı te'nîsin bulunmamasını bu sûretle tevcîh pek yollu değildir. Çünkü buna göre fiil-i mezkûrun, cüdâ düşme te'nîsi lâzım idi mânâsı anlaşılır ve bu mânâ müellifin birkaç satır aşağıda zikrettiği قامت النوائح على فلان misâlinin şekliyle teyyüd eder. Bu ise doğru değildir. ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي قَالَ اللهُ تَعَالَى: ...﴾²⁰² Fâilinden cüdâ düşmek meselesi müfred veya tesniye hâlinde bulunan fevâ'il-i müennes hakkında söylenir bir vecih olduğu gibi fasıl ile beraber yine edât-ı te'nîsi bulundurmak da evlâdır. Çünkü fâsılanın tezkîr ve te'nîs husûsunda manevî bir tesiri olamayıp mahza kelâmın tül peyda etmesine karşı ufacık bir ihtisâr icrâsına vesile olabilmekten ibârettir. Gelelim cem'-i müenneslere isnâd olunan fiillerde edât-ı te'nîsin terki fâsıla vukû'una mütevakkıf olmamak ve hem de terk tarafı râcih olmak üzere ber vech-i âtî mu'alleldir: Cem'-i müenneslerde te'nîs-i aslî ve hakikîden başka كل جمع مؤنث بتأويل كآيدة الجماعة te'nîs-i te'vilî bulunur ve bu iki nev-i te'nîsden birincisi ikincisinin tareyânıyla nazar-ı itibâr-dan sâkit bir hâle gelmiş olarak şu sûretle cümü'-i müennes-i hakikiyye gayr-ı hakikî müennesler hükmünde bulunmuş olur. Beyânâtımız *Kâfiye* şârihi Radî'nin tasrihâtına müste-

²⁰⁰ Beytin kâili hamâse şâirlerinden Eşca' es-Sülmâ'dır. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 174.

²⁰¹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 175.

²⁰² Yûsuf 12/30.

niddir. Evet, lisân-ı Arap *Muktedab* müellifinin zannettiğinden daha ‘amîk bir felsefeye mâlik olduğu bilinmelidir.”²⁰³

İ. Gereksiz Bilgi Kullanımına Yönelik Tenkitler

Sabri Efendi *el-Kavlü'l-ceyyid*'i, gereksiz detaylara girmesi veya herkes tarafından bilinen bir bilgiyi tekrarlaması gibi nedenlerle de eleştirmektedir. Örneğin Zihni Efendi bir beytin şâirinden bahsederken “Şâir İbnü'r-Rûmî Ebu'l-Hasen Ali b. el-Abbâs'dır ki Bağdat'ta iki yüz yirmi bir senesi Recebinin üçüncü Çarşamba günü, tulû'-i fecrden sonra tevellüd etmiş...”²⁰⁴ demektedir. Mustafa Sabri Efendi bu detaylı bilgi aktarımını: “Acaba üçüncü saatin kaçınıcı dakikasında idi? Bunu da öğrense idik”²⁰⁵ diyerek alaycı bir üslupla tenkit etmiştir.

Bir başka yerde Mehmed Zihni Efendi سَعِدَ الزَّمَانُ وَسَاعَدَ الإِقْبَالَ fiillerinin zaman ve ikbâle isnâdı mısraıyla ilgili olarak “سعد ve ساعد fiillerinin zaman ve ikbâle isnâdı mecâz-ı aklîdir. Mânâ: Zaman saîd ve nîgebaht oldu...”²⁰⁶ şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Mustafa Sabri Efendi bunu “سعد'nin birinci bâbdan tasrîf olunmak ve müteyemminiyyet mânâsına olmak üzere zamâna isnâdı müte'âraf ve te'vîl ihtiyâcından vârestedir”²⁰⁷ diyerek eleştirmekte ve gereksiz bir açıklama olduğuna dikkat çekmektedir.

Mustafa Sabri Efendi bir yerde de müellifi edep gereği söylemesi gereken bir şeyi açıklaması sebebiyle eleştirmektedir. Şöyle ki kitapta, sahâbeden Adıyy b. Hâtim (r.a.) hakkında olumsuz yorum ihtiva eden bir şiir yer almaktadır. Sabri Efendi, bu beytin tercüme edilmesini edebe aykırı bularak tenkit etmiş ve şöyle demiştir:

“Ara sıra tesâdüf edileceği vechile müellifin bazı ebyâta mefhûm yazmadığı vâkidir. O hâlde muktezây-ı edep 'Adıyy b. Hâtim hakkında ta'birât-ı nâsezâyı hâvi olan bu beytin mefhûmunu da terk edivermek idi. Çünkü 'Adıyy b. Hâtim

²⁰³ *Beyânü'l-Hak*, sy. 66, s. 1312. Ayrıca bk. sy. 62, s. 1253.

²⁰⁴ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 80.

²⁰⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 46, s. 997.

²⁰⁶ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 20.

²⁰⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 34, s. 807.

hazretleri ashabtandır. Fakat müellif bu gibi noktalarda hiss-i mübâlâttan mahrûmdur. Hele *el-Hakâik* nâminin verdiği kitâbındaki شقي أموي tabirine nazaran kendisinin kavâ'id-i mukarrere-i şer'îyyeden ne kadar gâfil ve muta'assıb bir cüretkâr olduğu anlaşılır."²⁰⁸

J. Söylemesi Gereken Şeyleri Söylememekle Eleştirmesi

Mustafa Sabri Efendi *el-Kavlü'l-ceyyid* yazarını gereksiz bilgilere yer vermesi açısından tenkit ettiği gibi, temas etmesi gereken noktalara değinmemesi açısından da eleştirmektedir. Bunlardan bir tanesine, Zihni Efendi'nin "fâide" başlığı altında sunduğu bir ek bilgi vesilesiyle rastlanmaktadır. Müellifin anlattığına göre Hızır Bey (ö. 863/1459) meşhur *Kasîde-i Nûniyye*'sini Fâtih Sultan Mehmed'e (ö. 886/1481) gönderince padişah kasîdeyi hocası Molla Gürânî'ye (ö. 893/1488) gösterir. Molla Gürânî kasîdenin matla'ında yer alan:

لَقَدْ زَادَ الْهَوَىٰ فِي الْبُعْدِ بَيْنِي وَبَيْنَ الثَّنِينِ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ

beytine itiraz olarak زاد kelimesinin müte'addî değil lâzım olduğunu belirtir. Padişah bu itirazın zahr-ı kasîdeye kaydedilerek Hızır Bey'e gönderilmesini emreder. Hızır Bey bu itiraza cevap olarak zeyline: ﴿فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا﴾ âyetini²⁰⁹ yazarak tekrar geri yollar.²¹⁰ Sabri Efendi, Molla Gürânî'nin bu yorumunun izâha muhtaç olduğunu belirttiikten sonra müellifin beytin tercümesini vermemesini eleştirerek şöyle der:

"Bu vaka çok yerlerde hikâye olunmuş ve fakat beytin meâli güya ilk okunuşta anlaşılacak kadar zâhir imiş gibi mânâsını beyâna hiçbir kimse tarafından tasaddî edilmemiştir. Bi'l-istitrâd yazdığı ebyâtın ekserini şerh etmek itiyâdında bulunan müellif de burada dirîg-i himmet etmişler. Hâlbuki bu makâmı tahrîr ile meşgul olduğum esnada bi't-tesâdüf hâzir bulunan üdebâ-i 'Arabdan bir zâta beyti gösterdim. Beytte vücûduna kâil oldukları üç tane بعد nisbetinde akıldan ba'îd sözler söylediler. Fakîrin re'yince muzâfun ileyh olan وصل mânâsı-

²⁰⁸ *Beyânü'l-Hak*, sy. 35, s. 825. Sabri Efendi, 'Adiy b. Hâtim'den rivâyet edilen birkaç hadise de işaret eder. Ayrıca bk. sy. 64, s. 1283-1284.

²⁰⁹ Bakara 2/10.

²¹⁰ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 64-65.

na²¹¹ ve birinci زَادُ'nin zarfı değil بعد'un sıfatı ve بعد المشرقين زَادُ'nin mef'ûlü olarak mânây-ı beyt: Kasem ederim ki size olan muhabbetim, benim ile harîm-i visâliniz arasındaki mesâfeye بعد المشرقين ilâve etmek derecelerinde bir tesir-i tahammül-güdâz verdi, demek olmalıdır. Muzâfun ileyh olan بين firâk mânâsına hamledilerek dahî tevcîh-i mânâ mümkünür. Ancak bu sûrette مع الركب اليمانيين مصعد هواي kavlindeki هوایي mânâsına olduğu gibi burada da masdar olan بين sıfat mânâsıyla tevil olunmalıdır. Buna göre hâsıl-ı mânâ şöyle olur: لقد زاد الهوا في البعدي الذي بيني وبين من بان عيني بعد المشرقين²¹²

Bir başka yerde Mehmed Zihni Efendi Hz. Ali'ye (r.a.) ait أَنَا الَّذِي كَلَيْتُ غَابَاتٍ كَرِيهَةً “Ben annemin arslan olarak isimlendirdiği kişiyim” (Recez) mısırânı zikrettikten sonra ifâdenin alt tarafının كَلَيْتُ غَابَاتٍ كَرِيهَةً şeklinde geldiğini belirtir ve sadece şahid olarak kullanılan mısırân tercümesini verir.²¹³ Bunu bir kaçış olarak gören Sabri Efendi, müellifin bu tavrının ifâdede geçen المنظر كَرِيهَةً ifâdesi için uygun bir tevcîh bulamamasından kaynaklanmış olabileceğini belirterek şöyle der:

“Müellif mısırâ-ı sâninin mefhûmunu söylemiyor. Galiba كَرِيهَةً için münâsîp bir tevcîh ve tabir bulamadığına mebnî tercümeden sarf-ı nazar eyledi. Hâlbuki المنظر كَرِيهَةً, şâyî olduğu vec-hile çirkin yüzü mânâsına olmayıp ﴿عَسَىٰ أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ﴾, ﴿وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ﴾ ve emsâli isti'mâlât-ı Kur'âniyye'ye²¹⁴ nazaran ve كَرِهَةً bir şeyi istemeyerek yapan demek olduğuna binâen كَرِهَةً mâddesinin beğenmemek ve iğrenmek mânâsına değil de ale'l-ıtlâk istememek ve arzu etmemek mânâsına olduğu cihetle كَرِيهَةً المنظر dahî likâsı istenilmeyen, korkunç çehreli velhâsıl müdhiş ve mühib mânâsına olmak lâzım gelir. Nitekim kütüb-i lügatta الرجل الكريهة in بسيل ile ve besâletten müştak olan الرجل الكريهة

²¹¹ بين kelimesi ezdâddandır. Vuslat ve firkat mânâlarına gelir.

²¹² *Beyânü'l-Hak*, sy. 42, s. 936.

²¹³ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 126.

²¹⁴ Bakara 2/216 ve Saff 61/8.

المنظر ile tefsîr olunması ve arslana kerih ve harbe kerihe ıtlâkı sözümüzü teyit eder.”²¹⁵

مَتَى كَانَ الْخِيَامُ بِذِي طُلُوحٍ سُقِيَتِ الْعَيْثُ أَيُّهَا الْخِيَامُ
أَتَنْسَى يَوْمَ تَضُقُّ عَارِضِيهَا بِفِرْعَ بَشَامَةِ سُقِيِ الْبَشَامُ

“Çadırlar Zü-Tulûh mevkiinde iken ki sana yağmurlar yağsın ey çadır! (Ey nefsim!) Sen o nazenin beşâm ağacı dalıyla dışlerini misvakladığın günü unutuyor musun?” (Vâfir)

Yukarıdaki iki beyit *el-Kavlü'l-ceyyid*'de incelenmektedir.²¹⁶ Mustafa Sabri Efendi bu iki beytin, yer aldıkları kasîdede bu şekilde peşpeşe gelmediklerine ve aralarında geçen başka beyitler bulunduğu dikkat çeker. Müellifin bu tavrının yanlış anlamaya sebep olabileceğini belirterek şöyle der: “Kasîdede beyt-i sâni ile beyt-i evvel arasında birçok ebyât bulunduğu hâlde burada mücerred temsil maksadıyla şahid beyitleri zikredilmiştir. Sâni evvelin maba'di olduğu zannında bulunulmamak üzere bu gibi tenbihâtın icrâsı şârih-i ebyât bulunan zâtın vezâifindedir. Birinci beyit kasîdenin matla'dır.”²¹⁷

Mustafa Sabri Efendi'nin müellife yönelttiği bu tip tenkitlerden bazıları da beytin şâirini belirtmemesinden kaynaklanmaktadır. Örneğin müellifin *إِنَّا بَنِي نَهْشَلٍ لَا نَدَّعِي لَأَبٍ* “Biz ki Nehşel oğullarıyız. Başka bir babaya nesep iddiasında bulunmayız” (Basît) mısraının şâirini belirtmemesini²¹⁸ eleştirerek şöyle der: “Hamâse'den naklen *el-Kavlü'l-ceyyid*'de bu mısraın bulunduğu kasîdeden bir hayli ebyât zikredildiği hâlde kâili ta'yîn edilmemiştir ki *el-Kavlü'l-ceyyid*'in bu hususta olan itinâsına nazaran işbu nisyânı şâyân-ı taaccüptür. Kâili *Hâşiye-i Fenâriyye*'de beyân edildiği vechile Beşşâme b. Hazen en-Nehşeli'dir.”²¹⁹

²¹⁵ *Beyânü'l-Hak*, sy. 57, s. 1175.

²¹⁶ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 137.

²¹⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 58, s. 1192.

²¹⁸ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 186.

²¹⁹ *Beyânü'l-Hak*, sy. 69, s. 1367. Eserin üçüncü baskısında şiirin kâili olarak bu isim zikredilmektedir. bk. *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 186. Fakat kitabın bu baskısının 10 Cemâziyel-evvel 1328 tarihinde tamamlandığı; bu eleştiri yazısı

K. Yazım Yanlışlarına Dikkat Çekmesi

Mustafa Sabri Efendi, *el-Kavlü'l-ceyyid*'deki yazım yanlışlarına da işaret etmiştir. Örneğin Mehmed Zihni bir hâmişte, incelediği konu ile ilgili daha fazla bilgi edinmeleri için okuyuculardan ﴿فَإِنَّهَا تَزْمِي﴾ ﴿فَإِنَّهَا تَزْمِي﴾ âyetinin²²⁰ tefsirine bakmalarını istemektedir.²²¹ Mustafa Sabri Efendi “Âyet-i celîle ﴿إِنَّهَا تَزْمِي﴾ olduğu hâlde sehven فإنها yazılmıştır”²²² diyerek âyetin yanlış yazıldığına dikkat çekmiştir. Sonraki baskılarda da bu yazım yanlışının düzeltilmediği görülmektedir.

Mehmed Zihni bir şiirle ilgili olarak hasmı tarafından hem kendisi hem de babası hırsız olarak nitelenen birinden bahsederken لص بن لص ifâdesini kullanır.²²³ Mustafa Sabri Efendi “ابن kelimesinin elifini hazf ‘alemeyn beyninde vukû‘ ile meşrûttur. Müellif bu şarttan zühûl etmiştir. Kendisinin meslekince bu gibi ahvâl mürettib sehvine haml olunamaz”²²⁴ diyerek müellifin bu hatasının mazur görülmemeyeceğini belirtmektedir.

Sabri Efendi, kitabın Türkçe yazımla ilgili hatalarına da dikkat çekmektedir. Nitekim bir yerde “Bu misilli umûrda hayret ‘ukâlâ kârı olmadığını”²²⁵ ifâdesindeki misilli (مثلى) kelimesinin tek lâmla yazılmasıyla ilgili olarak “Misilli (مثلى) lâfzını bir lâm ile yazmak müellife mahsûs imlâlardandır”²²⁶ demiştir.

nın da 11 Recep 1328 tarihinde yayımlandığı dikkate alındığında, bu yazımın neşrinden dört ay önce eserin baskısının yapıldığı ve Mehmed Zihni Efendi'nin zaten bir tashih faaliyeti içinde olduğu anlaşılmaktadır. Ermiş, *Mehmed Zihni Efendi*, s. 261. Esere yönelik benzer tenkitler için bk. sy. 33, s. 785; sy. 34, s. 806; sy. 46, s. 998; sy. 50, s. 1058.

²²⁰ Mürselât 77/32.

²²¹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 102.

²²² *Beyânü'l-Hak*, sy. 50, s. 1058.

²²³ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 148.

²²⁴ *Beyânü'l-Hak*, sy. 60, s. 1224 (1 no.lu dipnot).

²²⁵ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 119.

²²⁶ *Beyânü'l-Hak*, sy. 56, s. 1159.

L. Kitabın Sonraki Baskılarında Yer Almayan Tenkitler

Mustafa Sabri Efendi'nin tenkit ettiği noktalar ile *el-Kavlü'l-ceyyid*'in sonraki baskıları karşılaştırıldığında kitapta onun eleştirileri çerçevesinde kaydadeğer bir düzeltme yapılmadığı ve metnin büyük ölçüde korunduğu görülmektedir. Âyetteki yazım yanlışları gibi bâriz hatalara bile dokunulmamış olması, eserde düzeltmeler yapma noktasında herhangi bir çaba içerisine girilmediğini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, bazılarında çeşitli vesilelerle dipnotlarda değinildiği üzere, büyük bir ihtimalle Sabri Efendi'nin tenkitlerinden bağımsız olarak birkaç noktada bazı değişiklikler yapıldığı da dikkatlerden kaçmamaktadır.

إِنَّ النَّبِيَّ ضَرَبَتْ نَبِيًّا مُهَاجِرَةً بِكُوفَةِ الْجُنْدِ غَالَتْ وَدَهَا عُولُ

beytiyle ilgili olarak Sabri Efendi “kufe lâfzı haddizâtında gayr-ı mun-sarif ise de جند'e izâfetle meksûr olması iktizâ eder. *el-Müşezzeb* mü-ellifi kufe lâfzını fetha ile harekeleyerek bu kâide-i nahviyyeden zühûl etmiştir”²²⁷ diyerek ilgili kelimenin fetha olarak harekelenmesini eleştirir. *el-Kavlü'l-ceyyid*'in sonraki baskılarında kelimenin kesre ile harekeleniği görülmektedir.²²⁸

Mehmed Zihni Efendi yine bir şiirde geçen وَمَنْ يَكُ ifâdesiyle ilgili olarak “Hâl-i cezme nûnun sukûtu كان fiiline has olduğu *Muktedab*'da mübeyyendir”²²⁹ demektedir. Mustafa Sabri Efendi ise “Mü-ellif mezkûr kâide için büyük bir me'haz gösteriyor”²³⁰ diyerek kitabı ve doğal olarak yazarını küçümsemektedir. Sonraki baskılarda *Muktedab* ismi geçmemekte; sayfa 139'da bu kuralın zikredildiği söylenmektedir. Burada da kural zikredilmekle birlikte kaynak olarak *Muktedab*'tan bahsedilmediği görülmektedir.

Mustafa Sabri Efendi yine Mehmed Zihni'nin “*el-Hakâik* ismiyle hadisten hâsıl etmekte ve tab' ve neşrini arzu etmekte olduğum...”

²²⁷ *Beyânü'l-Hak*, sy. 43, s. 954.

²²⁸ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 78.

²²⁹ *el-Kavlü'l-ceyyid*, s. 145.

²³⁰ *Beyânü'l-Hak*, sy. 60, s. 1223.

ifâdesini “*hâsıl etmekte olduğum* tabiri burada pek yakışmıyor”²³¹ diyerek tenkit etmiştir. Kitap daha sonra basıldığından sonraki baskılarda bu ifâde düzeltilmiş ve “Nitekim *el-Hakâik*’imizin ruvât faslının matbûunda mezkûrdur”²³² şeklinde ifâde edilmiştir.

SONUÇ

Mehmed Zihni Efendi’nin *el-Kavlü’l-ceyyid* adlı eseri, *Telhis, Mutavel, Muhtasaru’l-me’âni* ve Seyyid Şerif Cürcânî’nin *Mutavel* hâşiyesinde yer alan şiirleri inceleyen bir kitaptır. Eserde, beyitlerin irâbı yapılmış, daha iyi anlaşılmasını sağlayacak edebî bilgilere yer verilmiş ve incelenen bu beyitler Türkçeye tercüme edilmiştir. Eser bu yönüyle, hâlen alanında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Fakat kitapta, başta Teftâzânî ve *Mutavel*’i olmak üzere klasik belagat âlimleri ve eserlerine yönelik açık tenkit ve bazı dokundurmalara bulunması Mustafa Sabri Efendi’yi bir hayli rahatsız etmiş ve eser hakkında sert bir reddiye kaleme almasına sebep olmuştur. Eserin yaklaşık ilk üçte birlik kısmını kapsayan bu tenkitler dönemin haftalık dergilerinden *Beyânü’l-Hak*’ta yayınlanmış ve anlaşıldığı kadarıyla da ilim dünyasının ilgisini çekmeyi başarabilmiştir. Sabri Efendi *el-Kavlü’l-ceyyid*’i imlâ hataları ve tercüme yetersizliği açısından tenkit ettiği gibi sarf bilgisi, irâb vecihleri ve edebî bilgiler vb. açısından da titiz bir şekilde inceleyerek bir eserin nasıl tenkit edilmesi gerektiği konusunda güzel bir örnek sunmuştur. Bununla birlikte Mustafa Sabri Efendi’nin sert ve düşüncelerini açığa vurmaktan çekinmeyen tabiatı, *el-Kavlü’l-ceyyid* yazarı hakkında ağır hakaretlere varan açıklamalar yapmasına ve Zihni Efendi hakkında bol miktarda küçümseyici ifâdelere yer vermesine sebep olmuştur. Sabri Efendi’nin bu bakış açısından müellifin diğer eserleri de nasibini almış; *el-Müşezzeb*, *el-Muktedab* ve *Meşâhîru’n-nisâ* gibi diğer kitaplarına yönelik alaycı ifâdeler de bu çalışmada kendisine yer bulmuştur. Mustafa Sabri Efendi’nin üslûbuna dikkat edildiğinde

²³¹ *Beyânü’l-Hak*, sy. 66, s. 1310.

²³² *el-Kavlü’l-ceyyid*, s. 170.

amacının yalnızca eserin kritiğini yapmak olmadığı ve klasik eserlere yönelik istisna sayılmayacak söylemleri sebebiyle müellife bir ders verme gayesi güttüğü rahatlıkla anlaşılmaktadır. Esere yönelik tenkitler çoğunlukla yerinde olmasına rağmen sahip olduğu bu önkabul, tabiatıyla, kendisinin tenkitlerde bazen sınırları zorlaması sonucunu beraberinde getirmiştir. Mehmed Zihni Efendi bu tenkitlerden haberdâr olmuş; hakaret düzeyindeki ağır ifâdelerine rağmen Mustafa Sabri'yi öven sözler sarf ederek büyük bir olgunluk örneği sergilemiştir. Ne var ki eserin sonraki baskılarına bakıldığında, birkaç nokta hariç ciddi bir düzeltme yapılmadığı görülmektedir. Mustafa Sabri Efendi'nin yanlış yazıldığına dikkat çektiği âyetin bile aynen muhafaza edilmiş olması böyle bir işe girişilmediğini de açıkça göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arslan, Ahmet Turan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1999.

Bektaş, Ekrem, "Beyânülhak", *DİA*, VI, 34.

Beyânül-Hak, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 64, 66, 69. sayılar.

Ebu'l-Alâ el-Ma'arrî, *Şerhu Divâni'l-Mütenebbî*, (thk. Abdülmecid Deyyâb), Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, Kahire 1413/1992.

Ermiş, Hamza, *Mehmed Zihni Efendi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri*, İSAM yayınları, İstanbul 2011.

Mehmed Zihni Efendi, *el-Kavlü'l-ceyyid fî şerhi ebyâti't-Telhîs ve şerhayhi ve Hâşiyeti's-Seyyid*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1328.

Öğüt, Salim, "Mikât", *DİA*, XXX, 48.

Özen, Şükrü, "Teftâzânî", *DİA*, XL, 300-301.